

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

31
—
2004

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0302-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 31

Редакційна колегія: **А.К.Мойсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П.Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А.Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І.Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П.Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **А.П.Грищенко**, д-р філол. наук, проф.; **А.В.Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **С.Я.Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **А.П.Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **Н.Ф.Клименко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П.Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В.Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Ю.Л.Мосенкіс**, д-р філол. наук, проф.; **О.Д.Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С.Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф.Чемес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В.Чумак**, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 1 від 22 вересня 2003 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-3349.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Євгенія Карпіловська
Інститут мовознавства імені О.О.Потебні НАН України

Динаміка сучасної української мови та завдання її лексикографічного моделювання

Бурхливу динаміку суспільного життя нової України передусім відбиває український лексикон. Він змінюється не тільки завдяки припливу нових слів та їхніх похідних, розвитку семантичних парадигм або спектрів функціонування вже наявних лексем. Динаміку сучасного українського лексикону визначає також утворення нових поняттєвих полів, лексико-семантичних груп слів, наслідком чого стають оновлення або переорганізація окремих словотвірних категорій і розрядів, а подекуди й певних відділів лексикону в цілому. Дослідники мовної динаміки стверджують, що для розвитку будь-якого лексикону властиві такі різноспрямовані, проте взаємозалежні процеси, як інтернаціоналізація-націоналізація (автохтонізація), інтелектуалізація-демократизація, активізація-пасивізація, прагнення у витворі нових номінативних одиниць до економії мовних зусиль тощо. Специфіку розвитку окремого лексикону визначає співвідношення таких динамічних процесів, їхні конкретні прояви, ступінь активності того чи іншого їхнього різновиду¹. Характер перебігу згаданих тенденцій оновлення лексикону у певний відтинок часу і визначає його склад та внутрішню організацію. Стабільність лексикону забезпечує гармонійне поєднання таких різноспрямованих тенденцій, їхнє паритетне співвідношення.

Початок ХХІ ст. ознаменований появою в українській лексикографії словників неологізмів, яких так давно чекали дослідники української мови². Крім неологічних словників нормативного типу, світ побачили праці, що зафіксували живомовну стихію, своєрідне мовне Задзеркалля, яке раніше залишалося поза увагою українських лексикографів³. Вийшла й низка словників письменницьких ідіолектів, поетичного мовлення⁴, які подають лексичні напрацювання цього надзвичайно важливого й плідного "тиглю" витворення нової української літературної мови з широким спектром її стильових і смакових реєстрів. Перед українськими словникарями постало невідкладне завдання опрацювати накопичену масу нових слів, осмислити зміни в складі сучасного українського лексикону, співвіднести їх з внутрішніми законами розвитку мови й вимогами до неї сучасного суспільства, виробити моделі опису різних типів інновацій і на цій підставі дати практичні рекомендації стосовно кодифікації нової лексики та перспектив гармонійної розбудови українського лексикону в цілому. Для успішного розв'язання цього завдання потрібні різноаспектні словники інновацій в українському лексиконі. Уже видані словники неолексем виконали першочергове завдання – зареєстрували нову лексику, запровадили метамову для її лексикографічного моделювання та пояснення. Важливість укладення таких словників *реєструвального, диференційного типу* беззаперечно, проте вони становлять лише початковий етап вивчення динаміки лексикону. Поруч з такими словниками з накопиченням лексичного матеріалу зростає потреба в укладенні словників інновацій *інтегрального типу*, які моделюють і пояснюють формування в складі лексикону не окремих

нових слів, а нових комплексів слів. Саме такі словники подають унаочнену картину динамічних процесів в окремих найбільш активно опрацьовуваних носіях української мови ділянках лексики, а отже, й дають можливість моделювати новий стан сучасного українського лексики.

Одиницю опису в неологічному словнику інтегрального типу становить комплекс інновацій зі спільними змістовими ознаками різного ступеня узагальнення. Градація таких змістових інтегральних ознак і визначає складність моделювання на її основі сучасного українського лексики як сукупності лексичних комплексів. Саме в складі подібних сукупностей вдається відбити інколи досить широкий спектр нової мовної категоризації дійсності: способи номінації, набори конкретних формальних засобів їхньої реалізації, спектри лексичних і словотвірних значень з можливими конотаціями, переважно оцінної чи експресивно-емоційного характеру тощо. Прикладом комплексу інновацій найпростішої будови можуть служити ряди спільноструктурних похідних зі спільним словотвірним значенням. Це, зокрема, ряди похідних іменників на позначення нових суспільно-політичних процесів, утворених за допомогою продуктивних у сучасному українському лексики префіксів-антонімів *де-/дез-* та *ре-*. Разом з твірними іменниками подібні похідні формують повні, тричленні, опозиції "1) процес – 2) його припинення, знищення або – 3) його відновлення", пор.: *націоналізація -денационалізація-ренаціоналізація*, або редуковану за рахунок твірної одиниці чи якогось з префіксальних членів, двочленну, опозицію: *десталінізація-ресталінізація* (і пор. *сталінізм* за відсутності "*сталінізація*") чи *капіталізація-рекапіталізація, ідеологізація-деідеологізація*. Інший тип комплексів формують лексеми зі спільними інтегральними ознаками оцінної, експресивно забарвленого характеру. Це, наприклад, ряди композитів з активними основами *політ-* або *євро-*, пор.: *політтехнолог, -PRмен, -реформа* або *євробанк, -бачення, -бонди, -валюта, -долари, -нота, -парламент, -союз*. Інколи в межах таких комплексів формуються кілька ярусів спільноструктурних похідних з різними розрядними значеннями в межах спільного категоріального словотвірного значення або з різними оцінними шкалами такого спільного значення. Наприклад, у межах загального значення основи *євро-* "належний Європі, європейський" розвинулося переносне значення "високоякісний, зразковий, відповідний до загальноєвропейських вимог", реалізоване в таких композитах, як *євроремонт, -стандарт, -двері, -вікна*. Пересмислення вихідного значення цієї основи заклало підґрунтя й для її вживання з іронічним відтінком. На це свого часу звернула увагу О.Сербенська, зауваживши, що поява в мові української преси таких слів, як *єврозабігайлівка, -знаменитість, -інтелектуал* (додамо до цього переліку з власної картотеки такі новотвори, як *єврочиновники, єврокомуністи* і навіть *євролюбов*) є "доброю ознакою того, що в носії мови посилюється увага до слова, виробляється відчуття його доцільності"⁵.

Найбільш панорамно процеси творення інновацій дозволяють представити комплекси слів-реалізаторів багатоаспектних базових концептів сучасної україномовної картини світу, інтегральних змістових ознак для формування багатоярусних поняттєвих полів, таких, як, наприклад, як концепт "державна". Зібрані нами з різних джерел інновації (близько 100) засвідчують категоризацію цього поняття в сучасному українському лексики в різних аспектах з діаметрально протилежними оцінними конотаціями. У цьому яскраво виявлено передусім різне

розуміння суті держави, різне ставлення до неї, її мови, культури, місця у світовій спільноті. Така полярність поглядів засвідчена у шерегах похідних, які й реалізують різновекторні підходи до того чи іншого часткового поняття у межах цього ціляльного концепта. Ось, наприклад, як реалізовано за різними оцінними шкалами з допомогою різних словотвірних засобів модель номінування громадян української держави за ставленням до української мови: полюс позитива *братомовець* як синонім україномовної людини або особи, толерантно наставленої до української мови – полюс негатива (значно численніший і розмаїтіший з огляду на складність нинішньої мовної ситуації в Україні): *суржикоїнець* (пор. з *чухраїнцем* Остапа Вишні), *суржикомовний*, *безмов'я*, *українонімий*, *українонемовний*, *німоязичник*. У свою чергу, ця модель номінування безпосередньо пов'язана з характеристикою громадян України за ставленням до культури українського народу, його историчної пам'яті, національної самобутності, пор.: полюс позитива *україноментальний* (*україноментальність*), *українний* (*українно*, *найукраїнніший*), *українськість*, *рідність*, *українішати*, *україновиховання* і полюс негатива з погляду прибічників національної ідеї і розбудови незалежної України: *україножер* (*україножерський*), *українчук*, *розукраїнювати*, *україноненависник*, *антиукраїнець*, *антиукраїніст*, *антипатріот*, *недоукраїнець*, *яничар* (*шовіністично-яничарський*, *з'яничаритися*), *манкурт* (*манкуртизація*, *манкуртизм*, *манкуртуватися*, *манкуртієство*, *манкуртопарламентар*, *манкуртство*, *зманкуртитися*), *мамлюк* (*омамлючений*). Негатив і позитив у мовній категоризації цього поняття визначений політичними позиціями словотворців. Це демонструють інновації на позначення прибічників національної ідеї, які часом відбивають скоріше іронічне, ніж суто негативне ставлення до надмірного захоплення зовнішніми атрибутами української культури: *шароварник* (*шароварництво*, *шароварщина*), *хуторянин*, *хуторянець* (*хуторянство*, *хуторянськість*), *гомо хохляндікус* (*Хохляндія*, *хохлаччина*, *хохломанський*, *хохляцтво*).

Можливість формування того чи іншого комплексу слів у реєстрі інтегрально-го Словника інновацій визначає функціональна вага того поняття, мовну категоризацію якого засвідчують новотвори. Градація комплексів від інновацій-реалізаторів окремої активної словотвірної моделі до сукупностей таких інноваційних рядів, ланцюжків, парадигм чи й цілих словотвірних гнізд у межах певних поняттєвих полів і становить модель динамічних процесів у сучасному українському лексиконі, яка унаочнює їхнє співвідношення, питому вагу в їхній реалізації конкретних моделей номінування та конкретних словотворчих засобів.

¹ *Słowotwórstwo/Nominacja* – Opole, 2003; ² *Мазурик Д.* Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л., 2002; *Віняр Г.М., Шпачук Л.Р.* Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 2; ³ *Ставицька Л.О.* Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003; ⁴ *Колоіз Ж.В.* Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzmів. – Кривий Ріг, 2003; *Рудь О.М.* Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників. – Суми, 2001; Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори / Упоряд. *Л.В.Оліфіренко*. – К., 2003; ⁵ *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001. – С. 125.

ТЕРМІН "СЛЕНГ" І ТРАДИЦІЇ ЙОГО ТРАКТУВАННЯ

Останнім часом в українській мовознавчій і лексикографічній літературі набув поширення термін *сленг*. Явище, на позначення якого вживається цей термін, нерідко називають також *молодіжним сленгом* або *молодіжним жаргоном*. Щоб з'ясувати, чи є правомірною така синонімія термінів і чи відповідає природа явища, яке називаємо *сленгом*, значенню самого терміна, ми звернулися до традицій трактування терміна *сленг* в іноземному та вітчизняному мовознавстві.

Уперше термін *сленг* з'явився в Англії всередині XVIII ст. (деякі вчені стверджують, що вже в XVI ст.) і первісно позначав "вульгарну мову" або "знижену мову". Позначка *сленг* в англійській лексикографії з'являється приблизно з початку XIX ст. і вживається на позначення слів, які з певних причин не отримали визнання як літературні одиниці англійської мови. До сленгу зараховують не лише знижену лексику, а й жаргонну та арготичну. Таким чином, відбувається розширення обсягу поняття терміна *сленг*: "вульгарна мова" → "нестандартна мова".

Етимологія цього терміна – одне з найсуперечливіших і найзаплутаніших питань. Існує декілька версій його походження: циганська, за якою цей термін потрапив до англійської мови з аргі подорожніх жебраків-циган; скандинавська, за якою *slang* походить від норвезького *sleng* – девіз, приспів; діалектна, за якою *сленг* походить з північних діалектів Англії, та інші. За однією з гіпотез термін *сленг* – результат аглютинації скорочення *lang* (від англ. *language* – мова) з посесивним суфіксом 's у виразах на кшталт *beggar's lang(uage)* → *beggar slang*, *soldier's lang(uage)* → *soldier slang*. Відомий дослідник англійського сленгу Е.Партрідж¹ вважає, що термін *сленг* походить від дієслова *to sling* – to utter (вимовляти). Отже, питання етимології терміна *сленг* і досі лишається незрозкритим.

Щодо тлумачення терміна *сленг*, то в зарубіжній лінгвістиці також не склалися його одностайного розуміння. В ранніх словниках англійського просторіччя ("низької мови") (словник Гроуза, 1785, словник Хоттена, 1860, словник Бауманна, 1887) термін *сленг* вживається спочатку як синонім до терміна *кент* (*арго*), а пізніше – *жаргон*. Тільки наприкінці минулого століття в лінгвістичній літературі намітився розподіл усієї нелітературної лексики і фразеології на три основні шари – *сленг*, *кент* і *жаргон*. Проте закріплення за кожним лексичним шаром окремого терміна не було доведено до кінця.

Так, "Скорочений Оксфордський словник"² подає такі визначення сленгу:

1. Особливий лексикон, який використовується будь-якою групою людей низького походження, мова ница і вульгарна.
2. Жаргон певного класу чи періоду.
3. Розмовна мова, що стоїть нижче рівня стандартної мови освіченої людини і включає в себе як нові слова, так і старі, вжиті у нових значеннях.

Таким чином, за цим словником *сленг* позначає і вульгарну мову, і професійні жаргонізми, і нові слова, і старі слова в нових значеннях.

Іноді термін *сленг* трактується як синонім до терміна *нестандартна мова*, як у роботі Л.Соудека³. Близьке до цього розуміння сленгу Е.Партріджем⁴, який

розглядає його як розмовне мовлення, неапробоване встановленими мовними нормами. С.Робертсон⁵ стверджує, що сленг складається з особливих слів, які пинаходять окремі люди і які незрозумілі іншим членам суспільства.

Сучасні англійські словники та лінгвістичні енциклопедії наводять переважно два значення сленгу – "розмовна мова" (або "неофіційна, нестандартна мова") та "жаргон певної групи". Так, у "Словнику англійської мови та культури" Лонгмана⁶ сленг трактується як неофіційна мова, яка включає нові й іноді грубуваті слова та вирази і часто використовується в певних групах людей, але звичайно не вживається у серйозному мовленні чи писемній формі.

Теоретична неоднозначність у визначенні сленгу закономірно позначилася на англійській лексикографії, де цим терміном об'єднуються слова і вирази, різні за стилістичною характеристикою і сферою вживання: слова злодійського жаргону, професіоналізми, розмовні слова (колоквиалізми), образні слова та вирази, випадкові утворення, які виникли внаслідок застосування окремих стилістичних прийомів (іронії, парафрази) тощо.

Подібну ситуацію спостерігаємо в чеському мовознавстві. Так, А.Кельнер виділяє три типи соціальних діалектів: мова людей за професією, мова ізольованих у суспільстві людей і мова людей за родом занять, коли "утворення назв зумовлюється своєрідним емоційним ставленням до слів і речей"⁷, наприклад, у студентів, мисливців, спортсменів. Перше явище Кельнер пропонує називати *професіоналізмами*, для другого застосувати термін *жаргон*, *арго* або *таємне мовлення*, а саме для третього – *сленг*.

Я.Губачек пропонує вживати назву *сленг* для "нелітературного шару спеціальних позначок, що використовуються у повсякденному (найчастіше напівофіційному чи неофіційному) спілкуванні людей, які зайняті в одній сфері трудової діяльності або мають ідентичну сферу інтересів"⁸, підводячи, таким чином, під термін *сленг* професійні і корпоративні жаргони.

У російському мовознавстві простежуються дві тенденції трактування терміна *сленг*: як особливого шару розмовної лексики, що складається з сукупності жаргонізмів і відображає грубувато-фамільярне й іноді гумористичне ставлення до предмета мовлення, і як корпоративного жаргону⁹. В українській мовознавчій традиції *сленг* тлумачиться як жаргонні слова або вирази, характерні для людей певних професій або соціальних прошарків, тобто ототожнюється з жаргоном¹⁰.

Які ж слова відносять до *сленгу* в українській лексикографії? Щоб з'ясувати це, ми звернулися до "Першого словника українського молодіжного сленгу" Світлани Пиркало¹¹. Аналіз лексем, поданих у словнику, дозволяє класифікувати їх на дві групи, які розрізняються за ступенем поширення, сферою застосування та основною функцією, а в другій групі до того ж виділити дві підгрупи.

Так, до першої групи потрапили загальноновживані й загальнозрозумілі слова, які поширені серед усіх носіїв мови, незалежно від віку, професії, місця проживання, наприклад, *алкаш*, *блатний*, *бабки*, *бомж*, *бухати*, *гальмувати*, *кайф*, *класний*, *мерс*, *наїхати*, *наркота*, *туфта* та ін. Окрім розмовного стилю, ці слова можуть уживатися також у художньому і публіцистичному стилях, виконуючи при цьому свою основну функцію – емоційно-експресивну. Вони відображують грубувате або навіть презирливе ставлення мовця до предмета мовлення та додають зниженого розмовного колориту мовленню.

До другої групи потрапили сленгізми, поширення яких соціально обмежене, які вживаються переважно в розмовному стилі і виконують, окрім емоційно-експресивної, також комунікативну функцію (називають поняття, на позначення яких в літературній мові немає окремих лексем, наприклад, *салабон* – людина, яка потрапила у нове середовище і ще не знайома з його законами) та так звану "функцію пароля", тобто вказують на належність мовця до певної соціальної групи, стають своєрідним маркером: "свій-чужий". У цій групі виділяємо дві підгрупи: 1) сленгізми, які поширені серед однієї вікової групи, а саме молоді: *манічка*, *ніштяк*, *стрьом*, *фейс*, *хавати*, *хайратнік*; 2) сленгізми, які поширені серед однієї професійної групи чи групи, об'єднаної спільними вузькими інтересами або перебуванням в одному середовищі: *торчалка* (насолада від уживання наркотиків, *нарк.*), *рурка* (труба, *муз.*), *одиниця* (шприц об'ємом один кубічний сантиметр, *нарк.*), *нитка* (струна, *муз.*), *летьоша* (лейтенант, *арм.*), *кляпи* (клавіші, *муз.*) та ін.

Таким чином, ми бачимо, що до сленгу відносять і загальноновживані та загальнозрозумілі слова зі зниженим конотативним значенням, які додають мовленню експресії і відображають ставлення мовця до предмета мовлення, і соціально обмежені слова, які виконують не тільки емоційно-експресивну, а й комунікативну функцію та "функцію пароля", тобто відповідають терміну *жаргон*. Останні розрізняються за ступенем поширеності (зрозуміло, що молодіжне середовище – ширше, ніж середовище наркоманів чи музикантів). І ті, й інші позначаються терміном *сленг*.

Виходячи з цього, ми пропонуємо розглядати термін *сленг* як родове поняття, в межах якого виділяємо видові поняття: *загальний сленг* (на позначення лексем першої групи) та *спеціальний сленг* (на позначення лексем другої групи). Загальний сленг розуміємо як шар побутововживаної лексики, широко поширений і зрозумілий для всіх верств населення (не має локального та соціального обмеження), має яскраво виражений емоційно-оціночний характер з перевагою емотивної функції над комунікативною, відносно стійкий для певного періоду. Спеціальний сленг – це шар соціально чи професійно обмеженої лексики з пейоративною (зниженою) експресією, який виконує насамперед комунікативну функцію, до його складу входять вікові, корпоративні та професійні жаргони.

Термін *жаргон* можна вживати як синонім лише до терміна *спеціальний сленг*, терміни *загальний сленг* і *жаргон* не є синонімами (як і терміни *сленг* і *жаргон*, які розглядаємо як родові та видові поняття). Що ж до означення *молодіжний*, то воно, на наш погляд, указує насамперед на середовище, в якому найчастіше утворюються сленгізми, але не є показовим щодо сфери функціонування сленгу (вона, як уже йшлося, не обмежується тільки молоддю).

¹Partridge E. Slang to-day and yesterday. – London, 1935. – P. 2-3; ²The Shorter Oxford English Dictionary. – Oxford, 1956. – P. 1911; ³Soudek L. Structure of Substandard Words in British and American English. – Bratislava, 1987. – P. 19; ⁴Partridge E. Slang to-day and yesterday. – London, 1935; ⁵Robertson S. The development of modern English. – N.-Y., 1945; ⁶Longman Dictionary of English language and culture. – Longman, 1992; Dictionary of language teaching and applied linguistics. – Longman, 1992; ⁷Губачек Я. О традиции изучения сленга в чешском языке // Вопр. языкознания. – 1980. – № 2. – С. 129; ⁸Там само. – С. 132; ⁹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 461; ¹⁰Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985; ¹¹Перший словник українського молодіжного сленгу / Упоряд. С.Пиркало. – К., 1998.

Лінгвокультурна специфіка фразеологізмів із демінутивами та аугментативами

Через осягнення смислових і ціннісних характеристик мови лінгвісти встановлюють особливості світорозуміння того чи іншого народу і реконструюють культурні архетипи як архаїчні культурні первообрази, уявлення-символи про людину, її місце у світі й суспільстві, що зберегли своє значення в сучасному нормативно-ціннісному просторі. Великі можливості для дослідника дають фразеологічні звороти – мовні одиниці, що відображають позамовну дійсність і мають образно-символічну основу.

Інформація про навколишній світ подається окремою особистістю через призму її бачення, розуміння і світовідчуття, тобто через оцінку того, про що йдеться в повідомленні. Оцінна діяльність відповідає людській природі, оскільки все те, що оточує людину і що вона сприймає, співвідноситься із ціннісною картиною світу. Категорія оцінки поширюється на всю мову, проймає всі її рівні, набуваючи статусу міжрівневої структурно-семантичної. Найпоспідовніше вона виявляється у лексиці і фразеології. У фразеологізмах, навпаки, конотативний компонент домінує, займає чільну позицію, що пов'язується з вибіркоvim характером фразеологічної номінації, із вторинністю найменування, врахуванням екстралінгвальної, фоновної атрибутики. Як зазначає Т.Космеда, лінгвокультурну оцінку компетенцію людини визначають закономірності організації її пам'яті та внутрішнього лексикону, взаємодії закономірного і випадкового, індивідуального й колективного. Конотації ґрунтуються на асоціаціях, образних уявленнях, які у свідомості носіїв мови пов'язуються з об'єктом, позначеним певною лексемою¹.

В.Телія культурну конотацію розглядає як інтерпретацію денотативного чи образно мотивованого, квазіденотативного, аспектів значення в категоріях культури². Г.Кузь, поділяючи думку В.Телії, вважає вихідними для дослідження культурно-національної самобутності фразеологічного складу мови такі положення: 1) більшість одиниць фразеологічного складу мови характеризується культурно-національною специфікою; 2) у колективній підсвідомій пам'яті носіїв мови зберігається зв'язок фразеологізмів із тим чи іншим кодом культури; 3) відтворюваність фразеологічних знаків сприяє трансляції культурно значущих настанов від покоління до покоління і цим забезпечує формування культурного самопізнання як окремої особистості, так і культурно-національної ідентичності народу – носія мови³. Л.Мельник культурно-національну конотацію фразеологізмів визначає як образно-асоціативну, суб'єктивну за змістом частину фразеологічного значення, що постає внаслідок співвідношення звукової оболонки фразеологізму з культурним кодом певної мовної спільноти, при якому імпліцитно чи експліцитно виявляється ментальність народу⁴.

Культурно-національна конотація властива практично всім фразеологічним одиницям (ФО) української мови, оскільки кожна з них містить у своїй семантиці етимологічно-залишкове уявлення про ту чи іншу життєву ситуацію, яка порізному виражає екстралінгвальні передумови, що співвідносяться з когнітивно-альною картиною світу, і яка засвідчує зв'язок ФО з певним кодом культури,

хоча здатність мовців до культурної референції різна. Конотативний потенціал ФО визначається обсягом їх асоціативної структури, ступенем інтенсивності асоціативних репрезентантів та індексами інтенсивності оцінного змісту. Як свідчать дослідження, перелічені атрибути конотації вказують на неповноту десемантизації компонентів ФО, їх "слівність"⁵.

Фразеологічна семантика зумовлена характером участі і взаємодії компонентів у створенні цілісного узагальнено-образного значення. За внутрішньою формою фразеологічних одиниць можна реконструювати і самі культурні архетипи, і ті моменти соціальної, політичної та культурної реальності, що вплинули на їхнє формування. З цього погляду становить інтерес мікросистема українських фразеологізмів, до складу яких увійшли демінутивні й аугментативні компоненти. Такі стійкі звороти заслуговують на увагу, адже вони становлять значну частину фразеологічного фонду української мови й активно використовуються в живому мовленні та в художніх текстах.

ФО з демінутивним та аугментативним компонентом здатні відтворювати факти, явища, процеси навколишньої дійсності досить лімітовано. Це зумовлено загальною тенденцією фразеології вибірково оцінювати об'єктивний матеріал. Об'єктом лінгвокультурної оцінки досліджуваних одиниць є, в основному, людина в її багатогранному ставленні до інших людей, до суспільства, до окремих сфер розумової й практичної діяльності, до предметів і явищ реального світу, яка характеризується з погляду психічних і фізичних властивостей, етичних і моральних норм.

У процесі розвитку української мови утворилась індивідуально-образна й оригінальна фразеологія, заснована на традиційному порівнянні – найбільш природному і старовинному способі образної характеристики. Такі фразеологізми існували в староукраїнській мові як готові одиниці, репрезентуючи тим самим фонд її виразових засобів. Фразеологізми з демінутивним компонентом фіксуються уже в XVI ст.: *а хто ся раз присягу згвалтити охинеть, тому и потомъ завше криво присягнути, яко язодку проколкнуту* (Апокр., 1599). Середовищу ткачів належить вираз *узоль (узлик) розв'язати* "з'ясувати, вирішити питання": *тот узлик хитров'язаний радою Божою тобі розв'яжу* (XVI ст.). Ця ФО зафіксована у ФСУМі зі значенням "вирішувати досить складне, запутане питання" (ФСУМ. – Кн. 2. – С. 747), і в її складі зберігається демінутив – *розв'язати вузлики*. Компонент *братчик* у ФО *наш брат* був рідко вживаним (*наш братчик* (Юрч. – С. 124), із часом він остаточно перестає використовуватися).

У кінці XVIII – на початку XIX ст. фразеологізми з демінутивним та аугментативним компонентом широко вживаються в текстах різних жанрів: *серденько мляге* (О, роскошная Венера (Юрч. – С. 58)); *головоньки не сушити* (Піснь св'язка (Юрч. – С. 58)); *на судищі нашім останнім* (С. Яворський (УЛ XVIII ст. – С. 46)); *приборкав, наче звірюку якусь* (Г. Бузановський (УЛ XVIII ст. – С. 50)); *о бідна головонько* ("Хочу вас, панове, чогось іспитати..." (УЛ XVIII ст. – С. 144)); *перед сльозоньками світонька не бачу* ("Піснь світська, сиротинська" (УЛ XVIII ст. – С. 111)). Значне поширення компонентів із суфіксами суб'єктивної оцінки у складі стійких зворотів зумовлене тим, що емоційно-оцінні суфікси здатні нести в собі, крім основної, додаткову інформацію про пізнавально-оцінне ставлення до фактів дійсності.

Є. Гребінка, перекладаючи "Полтаву" О. Пушкіна, вдається до відтворення ФО оригіналу наближеним фразеологічним відповідником, використовуючи

демінутив як більш місткий виразовий засіб: *уста как роза – як маківочка ріт* (Юрч. – С. 71). Слід зазначити, що багатьом українським ФО досліджуваного типу відповідають російські фразеологічні звороти без демінутивів та аугментативів: укр. *обчухрати крильця* – рос. *обкорнать крылья* (Ол. Сид. 1971. – С. 105), укр. *затоптувати в багнюку (в багно, у грязюку)* – рос. *затапывать в грязь* (Ол. Сид. 1971. – С. 56) тощо. Це зумовлено відмінностями у конотації, якої набувають зменшено-пестливі та збільшено-згублені утворення на українському й російському мовному ґрунті, адже демінутиви та аугментативи як експресивні компоненти фразеологізмів несуть специфічну національно-культурну інформацію.

Характер творчості мандрівних дяків відкривав для просторічних ФО широку дорогу до літературної мови. Щоб релігійний текст у народі сприймався як буденний, позбавлений таємничої урочистості, мандрівні дяки вдавалися до використання у своїх "перелицюваннях" підкреслено зниженого шару засобів народно-розмовної мови – до просторіччя. Це зумовило вживання аугментативних компонентів у складі ФО: *грішників не просто до пекла посилали, а за шяху хватали* (Юрч. – С. 536). Типовість образів, що лежать в основі значення фразеологізмів, а також включеність у них компонентів-символів – це результат колективного уявлення лінгвокультурної спільноти про певний досвід.

Яскравою сторінкою в історії давнього українського гумористично-сатиричного віршування є вірші-орації і вірші-травестії, генетично пов'язані з різдвяними та великодніми святами. Традиційні різдвяні та великодні сюжети, мотиви й образи поступово травестуються, переорієнтовуються на відтворення народного побуту. Фольклоризації цих текстів сприяє широке використання ФО з демінутивами та аугментативами: *личенька запалили* ("Вірші на Воскресеніє Христово" (УЛ XVIII ст. – С. 139)); *кожушинку полатають* ("Вірші на Воскресеніє Христово" (УЛ XVIII ст. – С. 140)); *в чіпчику родився* ("Великодній сон" (УЛ XVIII ст. – С. 178)); *стрепенувся, мов рибка на удці* ("Великодній сон" (УЛ XVIII ст. – С. 179)). Компоненти, емотивність яких зумовлена суфіксами суб'єктивної оцінки, набувають додаткової експресивності в контексті фразеологічних одиниць. Як свідчать приклади, лексеми із семантикою демінутивності у складі ФО виражають як позитивну, так і негативну суб'єктивну оцінку. Ступінь експресивності позитивно-оцінних слів, ужитих в іронічному значенні, значно вищий, ніж експресивність відповідних слів, що мають узуальне негативне значення.

Різносуфіксні демінутивні утворення зафіксовано у фольклорних ФО кінця XVIII – початку XIX ст. Пор., наприклад: *втікали з очей дрібненької слізки* (С. Александров "Вовкулака" (Юрч. – С. 136)); *сльозоньку вронить* (М. Устиянович (Юрч. – С. 136)), *слезонками обиллюся* (Співаник народних, світських і церковних пісень козака Гадяцького полку Захарії Дзюбаревича (1728-1730 рр. (Юрч. – С. 136)); *слізки ронила* (І. Котляревський (Юрч. – С. 136)) тощо. Для української фразеології вживання демінутивних формантів є досить показовим явищем, що обумовлюється й особливостями національно-психологічного складу носіїв мови, зокрема такими домінуючими рисами українців, як емоційність, ніжність, лагідність, ліризм, кордоцентризм, про які немало написано істориками, етнографами, психологами, мовознавцями. Категорія оцінки представлена в аналізованих фразеологізмах різноаспектно: зображення зовніш-

нього вигляду людини, характеристика її суспільної поведінки та моральних якостей, вираження певного ставлення до фактів дійсності.

Спілкування людей протягом віків удосконалює мовну форму вираження думки. Фразеологізми є свідченням того, як мовці на основі здобутого досвіду прагнуть найлаконічніше й найточніше охарактеризувати взаємини людини з людиною та людини з природою. У ФО слова-компоненти набувають метафоричності, образності та художньо-естетичної вартісності. У мові стійкі звороти асоціюються з певними культурно-національними стереотипами і відтворюють характерний для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти менталітет.

¹Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорій оцінки в українській та російській мовах : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Х., 2001. – С. 15; ²Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект. – М., 1996. – С. 214; ³Кузь Г.Т. Вигуківі фразеологізми в українській мові: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 3; ⁴Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – С. 13; ⁵Там само. – С. 14.

- Ол., Сид. – Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К., 1971. – 350 с.
 УЛ – Українська література XVIII ст. – К., 1983. – 695 с.
 ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Упоряд. В.М. Білоноженко та ін. – К., 1999.
 Юрч. – Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови. Кінець XVIII – початок XIX ст. – Харків, 1984. – 208 с.

Олена Дуденко
 Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини

До питання про розмежування прислів'їв і приказок

Паремії упродовж багатьох століть є невід'ємними елементами живого розмовного мовлення. Про це свідчать фіксації їх у писемних пам'ятках, у художніх творах, у публіцистиці. Ними послуговуються, коли необхідно підтвердити власні думки та виправдати вчинки, когось застерегти чи навчити або ж дати комусь образну оцінку. Щоразу вони блискавично сприймаються адресатами, інтенсивно впливають на дії, думки та почуття. Як правило, вони "до місця", "до випадку", цілеспрямовані і влучні. Мовцю не так важливо, використаний вираз – прислів'я чи приказка; головне, що він стислий, образний, влучний і, безумовно, дієвий. Тому й часто-густо трапляються випадки змішування та взаємозаміни згаданих термінів. Мовці ідентифікують їх, причому не завжди успішно, виходячи з власної лінгвістичної компетенції. Наприклад:

1. У посібнику О.Глазової "Рідне слово" з-поміж інших бачимо завдання для 11-класників – прочитати народні прислів'я і пояснити їхній зміст (хоч подано беззаперечні приказки): *Ти йому про діло, а він тобі про козу білу; Їй кажи "овес", а вона каже "гречка"; Я йому про індики, а він мені про кури дикі й под.*¹

2. У одному з чисел "Дивослова"² прислів'ями називаються такі вислови (як-раво приказкового характеру): *Діла-діла, а голова біла; Сього-того по макітерці – та й годі з мене; Косо-криво, аби живо; Шти-білти: завтра Великдень.*

3. Або ж абсолютне дублювання термінів в одному з номерів газети "Українська мова і література"³, де автор нагадує "давньогрецьке *Повна бочка котиться з гори тихо, а порожня торохтить*, східне прислів'я *Розумний – мовчить, а дурень не дає іншим розмовляти*; російське – *Язык мій – ворог мій*. І далі: "Я навів лише кілька приказок..."

Цих прикладів, гадаємо, достатньо, аби стверджувати: проблема розмежування прислів'їв і приказок залишається, доки науковцями не будуть вироблені чіткі критерії диференціації цих одиниць. Уже з перших ґрунтовних досліджень паремій (В.Даль образно показував відмінність між ними у тому, що "приказка – це квітка, а прислів'я – ягідка"⁴; О.Потебня називав приказку не інакше, як "елемент прислів'я, залишок, згусток його"⁵) кожен дослідник паремійного жанру (В.Анікін, О.Бабкін, С.Гаврин, В.Жуков, О.Кожин, С.Лазутін, Ф.Медведев, О.Молотков, Л.Морозова, М.Пазяк, Г.Пермяков, М.Рибникова, Л.Ройзензон, Л.Скрипник, В.Феліцина та ін.) певною мірою торкався означеної проблеми; було висловлено чимало суперечливих суджень, проте "піджанрова невизначеність"⁶ не зникла. У словниках ті самі вислови називаються то прислів'ями, то приказками⁷, у паремійних збірниках вони подаються недиференційовано.

Зрозуміло, що все це зумовлюється тим, що прислів'я і приказки надзвичайно близькі як за структурою, семантикою, так і за функціями. Довідники, енциклопедії тлумачать обидва терміни як стилі, влучні, образні вислови народного походження, відтворювані у готовому вигляді, поліфункціональні, яким притаманна високохудожня форма (ритм, римованість, тропи тощо). За словами В.Бобкової, "прислів'я і приказки – це конденсований вид народної поезії, де словам тісно, а думкам просторо"⁸. Вони функціонують у "прикладному плані"⁹, тобто "при слові", "при казанні", про що свідчать самі визначення. Проте це близькі, але не тотожні явища; терміни, що їх позначають, не є синонімами, а тому й не можуть бути взаємозамінними. Певні відмінності є – підтвердженням цього є цитати з енциклопедії "Українська мова": "Прислів'я, на відміну від приказок..."¹⁰; "Приказки, на відміну від прислів'їв..."¹¹. Мабуть, простіше обійти гострі кути і розв'язати спірне питання за допомогою виразу "прислівно-приказкові вислови" (В.Жуков, Ф.Медведев, Г.Пермяков та ін.). Проте, гадаємо, означені одиниці слід чітко розрізняти.

Л.Скрипник зазначає: "Кожен дослідник, що користується цими термінами, повинен визначити свою позицію і послідовно дотримуватися її..."¹². Оскільки поки що "вчені до кінця не визначили ще строгих і незаперечних рис відмінності"¹³, то пропонуємо власне бачення проблеми.

По-перше, зауважимо, що межі аналізованих одиниць теж невизначені. Особливо це стосується приказок, до яких відносять не лише одиниці зі структурою речення, а й словосполучення та ідіоми¹⁴. Дотримуючись поглядів С.Гаврина, Л.Скрипник, зараховуємо до приказок лише вислови зі структурою речення. Саме вони іноді помилково кваліфікуються як прислів'я.

По-друге, слід визначитися з аспектами диференціації. Напр., О.Кожин пропонував урахувати структурно-граматичні ознаки та лексичну наповненість висловлень¹⁵. (У нього приказками є вирази на зразок: *І тишійка буде*

свекрухою; Вино розуму не товариш; Золото і в болоті блищить, – які, на наш погляд, є прислів'ями). Ми врахуємо побажання С.Гаврина – шукатимемо практичних засобів розмежування прислів'їв і приказок не в граматичних формах, а в семантиці речень. Зважати на різницю у змісті між названими одиницями радить і Л.Скрипник¹⁶.

Нагадаємо: розгляд неактуалізованих паремій дає лише гіпотетичний результат – справжнього змісту кожна набуває лише в конситуації. Усе ж спробуємо провести "теоретичне" розмежування за такими критеріями: (1) за структурою; (2) семантикою і (3) функціональним призначенням.

1. Структурно прислів'я – відносно самостійні, мають будову синтаксично завершених суджень: *Вода одному забирає, а другому лишає; Вода не кума*¹⁷. Натомість приказкам властива синтаксична незавершеність; приказка "сама по собі – щось недомовлене, вимагає кінця і розвитку"¹⁸; це "вираз без притчі, без судження, без висновку"¹⁹. (Пор.: *З неба зорі хвата, а під носом не бачить* (хто?) – синтаксично неповна конструкція з вакансією суб'єкта; *Глянь у воду та на свою вроду* – звертання до когось конкретного; його може підказати тільки контекст). Деякі дослідники зазначають, що приказки незамкнені, змінюють форму, тоді як прислів'я мають незмінний склад і замкнену структуру²⁰. Зауважимо, що:

1.1. Не кожне прислів'я відповідає логічному судженню; зокрема, ті, які мають форму повчань, що експлікується наказовістю дієслів-присудків (типу *Не вір воді, бо втопишся*), лише умовно, за традицією (наслідуючи ще В.Даля) відносимо до суджень.

1.2. Прислів'я не завжди автосемантичні; нерідко, ув'язуючись у контекст і стаючи додатковим засобом текстової когезії, вони зазнають певних трансформацій, а саме: 1) додаються або опускаються певні елементи; 2) підставляються інші елементи замість наявних; 3) переставляються компоненти всередині вислову. У ролі включень у структуру паремійних одиниць виступають заперечення, модалізатори, актуалізатори, частки, вставні слова, звертання. Так, роль модалізаторів виконують змінні граматичні форми дієслів ("*Що буде, те буде, долі своїй не об'їдемо*"²¹. Пор.: *Долі своїй не об'їдеш*). Актуалізаторами стають слова, що вводяться в текст прислів'я і безпосередньо пов'язують його з позначуваною ситуацією ("*На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть*"²². Пор.: *На похиле дерево і кози скачуть*) і т. д. Іноді від прислів'я залишається лише "уламок", проте його ключовий образ здійснює проєкцію на вихідну паремію, а та допомагає осмислити ситуацію ("*Гадає, що мене на полову зловить*"²³. Пор.: *Старого горобця на полову не зловиш*).

2. Семантичні відмінності між аналізованими одиницями такі. Прислів'ям властиві узагальнений смисл (про предмет чи ситуацію взагалі) та більша смислова завершеність (це можна експлікувати підстановкою кванторів узагальненості: *завжди, звичайно, кожен, будь-який*). Напр.: *Як води бояться, то (звичайно) не купатися; Аби болото, а жаби будуть (завжди); З брудної води ще ніхто чистим не вийшов* і под. Приказки конкретні, характеризують безпосередньо щось чи когось і не сягають рівня загального умовиводу. На це вказують й інші ознаки: речення-приказка не є повчанням чи правилом, а образно характеризує особу, про що свідчать наявні дейктики чи контекст (*Він і на холодну воду дує;*

Ілисне сонце і в наше віконце; Аби на мене місяць світив, а зорі як хочуть; Тут така вода, що в ній дна нема; Йому і море по коліна).

Традиційно підкреслюють "моралізаторське спрямування"²⁴ прислів'їв. Зауважимо: повчальність їх не завжди спонування; це "висновок, те, що корисно запам'ятати, взяти до відома"²⁵. На відміну від них, приказки не мають повчального характеру, вони – "до слова", "без дидактики"²⁶.

З. Із зазначеного вище випливають відмінності у функціональному призначенні аналізованих паремій. Прислів'я – засіб доказу, приказки – засіб показу. Перші багатofункціональні (відома триада А.Крікманна "ствердження – оцінка – припис" наявна в кожному прислів'ї): у конситуативному вживанні використовуються для підтвердження думок (через авторитет народної мудрості), пошуків тощо. Домінантна функція приказок – орнаментальна: використовуються як образні вислови для емоційно-експресивної оцінки. Перелічене детермінує і характер синонімізування розглянутих паремій. Прислів'я заміщуються лише дескриптивними висловленнями, що стосуються конкретних ситуацій (*Диму без вогню не буває* – Кожен наслідок має причину); приказки функціонально наближаються до слова (*І за холодну воду не береться* – ледачий).

Таким чином, при розмежуванні прислів'їв і приказок мають домінувати не структурно-граматичні, а функціонально-семантичні критерії. Лише семантика актуалізованого вислову може підказати його піджанрову визначеність.

¹Глазова О. Рідне слово. – К., 2000. – С. 25; ² // *Дивослово*. – 2003. – № 4. – С. 21; ³Укр/ мова і літ. – 1999. – № 39. – С. 9; ⁴*Даль В.* Напутное // Пословицы русского народа. Сб. В. Даля. – М., 1957. – С. 20; ⁵*Потебня А.А.* Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – Х., 1930. – С. 97; ⁶*Пазяк М. М.* Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984. – С. 173; ⁷*Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К., 1973. – С. 34-37; ⁸*Бобкова В.* Мудрість народного слова // Українські народні прислів'я і приказки. – К., 1963. – С. 5; ⁹*Левин Ю.И.* Провербиальное пространство // Паремнологические исследования. – М., 1984. – С. 119; ¹⁰Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 492; ¹¹Там само. – С. 487; ¹²*Скрипник Л.Г.* Значч. праця. – С. 37; ¹³*Медведев Ф.П.* Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. – Х., 1978. – С. 53; ¹⁴*Лазутин С.Г.* Поговорка – цветочек, пословица – ягодка // Русская речь. – 1985. – № 4. – С. 121; ¹⁵*Кожин А.Н.* О разграничении пословиц и поговорок // Учен. записки МОПИ им. Н.Крупской. – 1967. – Т. 204. – Вып. 14. – С. 5-12; ¹⁶*Скрипник Л.Г.* Значч. праця. – С. 29; ¹⁷*Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М.Пазяк.* – К., 1989. – С. 49-54; ¹⁸*Рыбникова М.А.* Русская поговорка // Русск. язык в шк. – 1939. – № 4. – С. 47; ¹⁹*Даль В.* Значч. праця. – С. 20; ²⁰*Москаленко Н.А., Мельниченко О.І.* Прислів'я та приказки у творах Панаса Мирного // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 3. – С. 35; ²¹*Франко І.* Вибрані твори : У 3 т. – К., 1973. – Т. 3. – С. 290; ²²*Котляревський І.* Повне збір. тв. – К., 1969. – С. 262; ²³*Франко І.* Твори : У 20 т. – К., 1950. – Т. 2. – С. 207; ²⁴*Скрипник Л.Г.* Значч. праця. – С. 25; ²⁵*Аникин В.П.* Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957. – С. 10; ²⁶*Бобкова В.* Значч. праця. – С. 7.

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Лілія Костич
Київський університет імені Тараса Шевченка

Семантика подібності в діяхронії: якісні деривати

Одним із актуальних напрямків сучасної граматики є дослідження функціонування граматичних одиниць у їх взаємодії з одиницями інших рівнів мови на основі спільної семантики. В основі такого функціонально-семантичного опису різнорівневих засобів, об'єднаних спільною змістовою функцією, лежить поняття категорія. У мові вона має здатність виражатись просодичними, лексичними, словотвірними та іншими засобами, які утворюють своєрідні польові структури (функціонально-семантичні поля).

Уведення в лінгвістику, зокрема в семасіологію, поняття "поле" пов'язують з іменами німецьких учених Г.Іпсена і Й.Тріра. Згодом воно поширилось на інші мовознавчі напрямки, що спричинило виділення різних типів полів: лексичних (Е.Косеріу), синтаксичних (Г.Золотова), граматичних (Ф.Брюно, О.Есперсен, В.Адмоні), лексико-семантичних (Є.Шендельс), фонологічних (Б.Плоткін), словотворчих (О.Ревзіна) тощо¹.

Чи не найпоспідовніше принципи функціонально-семантичної категоризації явищ мови і мовлення представлено в мовознавчих працях О.Бондарка та його послідовників². У межах функціональної граматики О.Бондарка було створено систему функціонально-семантичних полів, дано визначення самого поняття: "Функціонально-семантичне поле – це система різнорівневих засобів даної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, а також комбінованих – лексико-синтаксичних та ін.), об'єднаних на основі спільності та взаємодії їх семантичних функцій"³. Важливими структурними ознаками функціонально-семантичного поля є домінування єдиного змістового інваріанта та розмежування центру (ядра) і периферії. В основі кожного функціонально-семантичного поля лежить певна семантична категорія – той змістовий інваріант, який об'єднує різнорідні мовні засоби та зумовлює їх взаємодію. Ядром (центром) функціонально-семантичного поля є та одиниця мови, яка найбільше спеціалізується у вираженні певної семантичної категорії.

На морфемному рівні функціонально-семантичне поле має особливу структуру, сформовану одиницями лише одного мовного рівня – морфемами. Їх опис у напрямку "від значення до засобів його вираження" дає змогу згрупувати усі словотворчі морфеми на основі їх значеннєвої домінанти в особливу внутрішньорівневу систему функціонально-семантичних полів. Однією з перших спроб польового опису дериваційних афіксів сучасної української літературної мови стала колективна монографія "Морфеміка української мови"⁴.

Пропонований аналіз функціонально-семантичного поля подібності в системі словотвору якісних прикметників спрямований на виявлення особливостей становлення поля в діяхронії шляхом вивчення меж функціональних можливостей прикметникових словотворчих суфіксів як засобів вираження семантики подібності.

У різні періоди розвитку української мови ознака, яка виникає на основі схожості з певними предметами (явищами) навколишнього світу, виражають слово-

творчі форманти -ат-, -уват-, -аст-, -ист-, -ев-/ов-, -ач-, -ин-, -енн- та -подібний, пидний, -образний. Щоправда, у цій функції вони спеціалізуються непослідовно. Різна продуктивність (установлюємо за кількісним наповненням словотвірною (ряду) та активність (установлюємо за здатністю давати новотвори) аналізованих афіксів зумовлює неоднакове співвідношення центру й периферії поля на хронологічних зрізах. Спільним для названих морфем є їх взаємодія з іменниками твірними основами і вираження транспозиційного словотвірного значення "такий, що має властивості кого-небудь (чого-небудь); схожий на когось або щось". Принагідно треба відзначити, що названа функція для кожного з формантів не є визначальною в загальній системі прикметникового словотвору.

Так, суфікс **-atъ-* первинно творив якісні відіменникові похідні із загальним під'єктивізуючим значенням "має те, що виражає твірна основа" (**bordatъ(jь)* "який має бороду" – ЭССЯ II: 199). Праслов'янські реконструкції засвідчують високу продуктивність та виразну активність цього афікса при творенні дериватів, які передають посилену, виразну ознаку відповідно до семантики твірної основи на зразок **golvatъ(jь)* "головатий; з великою головою" – VII: 8^{*}, і середню продуктивність у функції творення емпіричних дериватів (вказують на ознаки, які сприймаються органами чуття безпосередньо) із семантикою подібності. До останніх належать, зокрема, такі: **gvězdatъjь* (< **gvězda*) "зореподібний" – ЭССЯ VII: 183; **kamenatъjь* (< від основи **kamen-*) "міцний, твердий (подібний до каменя)" – IX: 129; **korenatъjь* (< від основи **koren-*) "коренастий, плечистий" – XI: 60; **lopuxatъjь* (< **lopuxъ* / **lopuxa*) "який має велике листя (схожий на лопух)" – XVI: 68; **luskatъ(jь)* (< **luska*, **luskъ*) "який нагадує луску, подібний до луски" – XVI: 194 тощо.

Обстежений матеріал свідчить, що в українській мові послідовно збережені праслов'янські емпіричні прикметники із семантикою "такий, що має назване твірною основою" на зразок *крылатый* – Сл. Лекс.: 77; *бородатый* – Гр. I: 87 та ін., активно поповнюється група дериватів із значенням "такий, що має щось у великій кількості" (*волнатого козла* – ГА: 41 "який має велику вовну", *чолатый*) – Сл. Лекс.: 202, *окатый* – Гр. II: 46).

Похідні на -ат-(-чат-) із семантикою "подібний до того, що названо мотивувальною основою" у давньоукраїнських пам'ятках поодинокі, пор.: *ze vьzda (...)* *хво-статая* – II: 287 зв. Староукраїнські та сучасні матеріали засвідчують ад'єктивні похідні, в яких значення подібності вторинне і виразно представлене лише в контексті, пор.: *рогатую (...)* *мо(н)стран(ъ)цію* – КО: 214; *горохъ* *рогатый* – Бер. Лекс.: 116; *вилчатый* – Т.: 250 "мастю подібний до вовка", *хрещатый* – Б.-Н.: 378, (...) *лапатый лист кленків та дубів* – Гр. II: 344 "схожий на лапи"; *щербата доля*, *щербата правда* – Гр. IV: 524; діал. *горбату л'ес* – Ник. мат.: 64.

Сема схожості наявна також у праслов'янських реконструйованих емпіричних дериватах із суфіксом **-ovatъ-*, який виник на основі суфікса **-atъ-* унаслідок перерозкладу, наприклад: **kolovatъ(jь)* (< **kolъ*) "колоподібний, круглий" – ЭССЯ X: 148; **logovatъjь* (< **logъ*) "який має вигляд лігва" – XV: 246; **luskovatъjь* (< **luska*, **luskъ* співвідноситься з **luskovъ(jь)*) "схожий на луску" – XVI: 197 та ін.

В історії української мови аналогічні десубстантиви активізуються в XVII ст., однак переважна більшість таких структур фіксується пам'ятками нової україн-

* При повторенні джерела біля прикладів подано том і сторінку або тільки сторінку.

ської мови. Вони формують дві семантичні групи, виявляючи високу продуктивність у цій словотворчій функції.

1. Емпіричні якісні прикметники із загальним словотвірним значенням "подібний за зовнішнім виглядом до названого твірною основою" характеризують переважно склад, особливості будови предмета чи живої істоти, наприклад: *вежичковатий* – Т.: 204 "подібний до вежі"; *короватий* (< *кора*) – Слав.-Кор.: 460; *заковати(й)* – Б.-Н.: 93 "подібний до гачка"; *компліковатий* – Б.-Н.: 205 "схожий на калмика, скулистий"; *діжкуватий чоловік* – Гр. І: 391; *кущувата пшениця* – ІІ: 336; *стручкуватий горох* – ІV: 220; *грудкувате вапно* "яке має форму грудок"; *іжакувата борода* тощо.

Сюди ж відносимо похідні, мотивовані основами іменників на позначення речовин або субстанцій на зразок *масло луювате* – Гр. ІІ: 379.

Маловживаний прикметник *шлаковатий* – Б.-Н.: 400 "подібний до шпака; темно-сірий" виражає значення подібності за кольором.

2. Групу прикметників, які передають значення "той, що виявляє внутрішні властивості, ознаки названого твірною основою", утворюють раціональні ад'єктиви (характеризують ознаки, які сприймаються через свідомість) на позначення поведінки людини, її вдачі, психічного стану тощо: *сатурноватий* – КО: 222 "похмурий"; *буйволоватий* – Т.: 152; *бандуруватий (хлопець)* – Гр. І: 26 "неповороткий, незграбний"; *пенькуватий* – ІІІ: 106 "упертий"; *злодійкувата, іжакувата, собакувата (вдача)*. Властива словотворчим афіксам сема подібності до ознаки, названої твірною основою, в контексті часто доповнюється суб'єктивно-експресивною оцінкою. Подекуди засвідчуємо однокореневі деривати на *-уват(-оват-)* та *-ав-* із спільною семантикою подібності, пор.: *лисави* – *лисуватий (лисаватий)* (XVII ст.) із значенням "хитрий, лукавий".

Аналіз праслов'янських реконструкцій виявив похідні якісні прикметники із семантикою подібності до названого твірним словом, ускладнені суфіксами **-astь-* та **-istь-*. Так, до групи емпіричних дериватів належать прикметники, які характеризують будову предметів, їх розміри, наприклад: **korenastьjь* (< від основи **koren-*) "плечистий" – ЭССЯ XI: 60; **lopatastьjь* (< **lopata*) "лопатоподібний; лапятий (про сніг)" – XVI: 44; **lopatistьjь* (< **lopata*) "схожий на лопату, широкий" – XVI: 48; **lopušistьjь* (< **lopuхъ*) "широколистий, схожий на лопух" – XVI: 73; **lykastьjь* (< **lyko*) "подібний до лика" – XVII: 25. Раціональні похідні оцінюють вдачу людини, напр.: **lygastьjь* (< **lygьjь*) "м'який, легкий" "легковажаю, несерйозна людина" – XVII: 64-65 та ін.

Похідні із суфіксом *-аст-*, зафіксовані у "Матеріалах..." І.Срезневського, датовані XIV і наступними століттями. Більшість із них – відіменникові емпіричні прикметники із словотвірним значенням "такий, що має надмірну кількість названого твірною основою". Це переважно лексеми на позначення ознак предметів, що сприймаються зором.

Лише деякі з аналізованих похідних цієї групи засвідчують семантичний зв'язок між членами словотвірної пари, який ґрунтується на подібності зовнішніх ознак дериванта і деривата, наприклад, за кольором: *цеглястий* – Т. Мат.: 975 "цегельного кольору"; *попелястий* – Б.-Н.: 292 "світло-сірий (колір попе-

** Дані "Словника української мови" в XI томах звірено за "Інверсійним словником української мови" / За ред. С.П.Бевзенка і подано без посилання на джерело.

лу); *зозуляста курка* – Гр. II: 178 "подібна до кольору пір'я зозулі", *золотастий* – Там само.

Численною є група прикметників із значенням схожості за формою, в яких визначальною є вказівка на силу вияву ознаки, напр.: *уша(с)ти(й)* – Сл. Лекс.: 98; *сличастий* – Т. Мат.: 838 зв.; *крижастий* – Б.-Н.: 197 "плечистий"; *бочастий* – Гр. I: 90 "товстобокый" та ін. Матеріали староукраїнської та сучасної української мови засвідчують аналогічні похідні, в яких сема подібності чітко окреслюється, тоді як ознака інтенсивного вияву названого твірною основою дещо нівелюється, пор.: *кудзькъ (...) грушастий* – Т.: 620 "який має форму груші"; *рубином зернястим* – Арх. ЮЗР VIII/III: 244 "формою подібний до зерна"; *брилястий* – Б.-Н.: 62 "формою подібний до бриля"; *вилкастий* – Гр. I: 168 "виллоподібний"; *метластий* – II: 200 "що нагадує мітлу; широкий (про бороду)"; *перластий* – III: 146 "схожий на перла"; діал *жолобкастий* – І.В.ГГЛ: 104 "має форму жолоба", *зміяста лінія* тощо.

Значну кількість аналогічних утворень зафіксовано в "Словнику української мови" (I-XI т.). Роль твірних основ виконують іменники з конкретним значенням, які в структурі похідних загальне значення предметності втрачають, акцентуючи увагу на якійсь одній індивідуальній ознаці предмета (явища), пор.: *бильчастий, вольчастий, дубчастий, жолобчастий, кільчастий, клинчастий, клубчастий, коробчастий, оскольчастий, ріпчастий, стовбчастий, стрілчастий* тощо.

Прикметники із суфіксом *-ист-* у давньоукраїнських пам'ятках нечисленні. Це емпіричні похідні, які виражають посилену ознаку, наприклад: *бръвистъ очима* – Срезн. I: 181 "із великими бровами".

У староукраїнській та новій українській мові коло структур, ускладнених аналізованим афіксом, розширилось. Вони утворюють декілька кількісно неоднорідних лексико-семантичних груп, у складі яких прикметники із семантикою подібності поодинокі.

Так, серед ад'єктивних похідних, що характеризують ознаки предметів, які сприймаються зором, семантику інтенсивності ознаки із семантикою подібності до кольором до названого твірним словом контамінує прикметник *пепели(с)ты* Сл. Лекс.: 195.

У сучасній мові та в діалектах цей тип утворення виявляє середню продуктивність. Деякі ад'єктиви функціонують із додатковим семантичним відтінком подібності за формою, властивостями, ознаками до того, що називає твірна основа, наприклад: *батожи́ста квасоля* – Гр. I: 33; *пружини́ста (гілка)*; діалектні: *торби́стий, колоди́стий, жолоби́стий, драбини́стий* – Лук'янюк 1961: 116; *драгати́стий* – СлПГ: 69 "подібний до холодцю"; *лопуши́сти сн'єг* – Ник. мат.: 121.

Сему подібності виражають в українській мові також суфікси *-ов-, -ач-, -ин-, -онн-* у структурі відносно-присвійних прикметників. Твірними основами для них номінацій виступають переважно основи іменників на позначення тварин, птахів, рослин, казкових чи міфічних персонажів. При цьому відносно-присвійні прикметники набувають ознак якісних, які виражають метафоричну семантику подібності, пор.: *воволі очі, лисяча вдача, крокодилячі сльози, лебодина вірність, божественна краса* тощо.

Наприклад, упродовж усього історичного періоду послідовний розвиток до дієкової узагальнено-якісної семантики подібності демонструють похідні від відносно-присвійні прикметники на *овъ-/евъ-*. Зокрема, вони виражають, наприклад

ність за поведінкою, вчинками (*каиново* (...) *убиство* – ЖФСт: 84), за кольором (*вышневы(й) камень* – Сл. Лекс.: 147; *фиалковая риза* – Сл. Лекс.: 109; *кунтушь (...)* *гранатовий* – Т.: 599; *кунтушь (...)* *оливковий* – ДНМ: 141), за формою (*воловы(й) язы(к) зелиє* – Сл. Лекс.: 91), за призначенням, використанням (*коникови(й) цвѣтъ* трава – Сл. Лекс.: 266).

У пам'ятках нової української мови кількість таких прикметників зростає. У цій функції суфікс *-ов/-ев-* належить до продуктивних формантів у системі словотвору присвійно-відносних прикметників діалектної мови, пор.: *воло вії о'чи*, бот. – СлПГ: 48 (подібність за формою); *горі'ховий* – Мат. БГ І: 91 "коричневий", *димовий* – ІІ: 28 "кольору диму", *молоковий*: *дорога Молокова*, астр. "Чумацький шлях" – СБГ І: 451 (подібність за кольором).

До засобів вираження семантики подібності відносимо також суфіксоїди **-подібний**, **-видний** та **-образний**.

Суфіксоїд **-подібний** корелює з відповідною лексею *подібний*, проте функційно він "не відрізняється від суфіксів, які не мають вільного корелята у формі окремого слова. Вони розмежовуються ступенем зв'язаності. А якщо мовним одиницям що розрізняються за ступенем зв'язаності, властиві однакові функціональні ознаки, то саме за останніми їх треба об'єднувати в один клас".⁵ За нашими спостереженнями, суфіксоїд **-подібний** здавна послідовно взаємодіє із твірними основами на позначення персоніфікованих осіб, пор.: *англо(о)добнаго житиа* – СДРЯ І: 86; *богоподобное см'креномудрик* – СДРЯ І: 264; *богоподобнаго життя Христова* – СУМ п. з.: 145 тощо. У сучасній українській мові функціональна активність цього словотворчого засобу простежується у взаємодії з основами іменників на позначення рослин, тварин, конкретних предметів та геометричних фігур, фізичних явищ та абстрактних понять, напр.: *лишаєподібний*, *китоподібний*, *кільцеподібний*, *зигзагоподібний*, *клиноподібний*, *правдоподібний* тощо.

Суфіксоїд **-видний** як виразник функції подібності за зовнішніми ознаками виявляє низьку продуктивність. Староукраїнські пам'ятки засвідчують прикметники на **-видний**, які в контексті виражають значення "мати здатність бачити щось", пор.: *Боговидны(х) мужь* – СДРЯ І: 253 "які мають вигляд Бога, подібні до Бога" та *іко мѡє бговідноє* – СУМ п. з.: 139 "яке здатне бачити Бога". У сучасній українській мові він поширений, як і суфіксоїд **-подібний**, переважно в мові науки та виробництва, напр.: *яйцевидний* "який за формою схожий на яйце", *листовидний* "який за формою нагадує листок", *лусковидний* "який має форму луски" тощо.

Аналіз лексичного масиву засвідчив, що суфіксоїд **-образний** належав до продуктивних лише у давньоукраїнській мові, пор.: *нъраво(м)*. *ангилообразе(н)* – СДРЯ І: 86 "подібний до ангела", *плоди (...)* *ароматъобразни* – СДРЯ І: 93 "який має запах, подібний до запаху пахощів", *богообразныи*: *Божобразныи образъ* – СДРЯ І: 264 "подібний до Бога" тощо.

Проведений аналіз функціонально-семантичного поля подібності в системі якісних прикметників української мови дозволив чітко встановити компонентний склад (набір суфіксів та суфіксоїдів) поля та визначити співвідношення центру й периферії поля в діяхронії.

Праслов'янські реконструкції засвідчують високий ступінь активності у цій словотворчій функції суфіксів **-atъ-*, **-ovatъ-*, **-astъ-*. Вони послідовно тво-

рять емпіричні деривати і формують ядро поля подібності. На периферії поля перебуває суфікс **-istь-*.

Обстежені писемні джерела та словники XI-XIII ст. відображають непродуктивність суфіксів *-оват-*, *-аст-*, *-ист-* і низьку продуктивність суфікса *-ат-*, його перехід на периферію поля подібності. У більшості прикметникових номінацій давньоукраїнського періоду сему подібності передають суфіксоїди *-подобный*, *-образный* та *-видный*, що дає підстави констатувати їх ядерність на цьому етапі існування української мови.

Староукраїнські та новоукраїнські писемні пам'ятки відображають зростання продуктивності у цій функції суфіксів *-оват-(-уват-)*, *-аст-*, *-ов-(-ев-)* (у системі відносно-присвійних прикметників української мови, які набули ознак якісних) та суфіксоїда *-подібний* (у термінологічних номінаціях). Ураховуючи ступінь граматичної сполучуваності формантів та кількісне наповнення семантичних рядів похідних, засвідчуємо ядерність суфікса *-уват-* і суфіксоїда *-подібний*. Вони є основними виразниками семи подібності в системі відіменникових якісних прикметників сучасної української мови і розмежовуються за сферами вживання: суфікс *-уват-* творить похідні, поширені в розмовно-побутовому мовленні, а суфіксоїд *-подібний* – наукові терміни та поняття. На периферії функціонально-семантичного поля подібності перебувають словотворчі форманти *-аст-* та *-ов-(-ев-)*. Афікси *-ист-*, *-ач-*, *-ин-*, *-енн-* мають найнижчий ступінь граматичної сполучуваності, фіксуються лише в окремих слововживаннях, що свідчить про їх глибоку периферійність.

Умовні скорочення назв джерел

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1859-1914. – Ч. 1-8.

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1966.

Бер. Лекс. – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. П.В.Німчука. – К., 1961.

ГА – Книги временныя и образныя Георгия мниха // Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1.

Гр. – Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976.

ЖФСт – Житик и жизнь прлдьбнаго шца нашего. и испов'дьника вешдора. гоумена ст'диисаго // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В.Ф.Дубровина и др. – М., 1977.

І.В.ГЛЛ – *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.

КО – Незвісний твір Клирика Острозького (1599 р.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 201-220.

ЛІ – Ипатьевская летопись // Полн. собр. русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – С. 1-289.

Лук'янюк – Лук'янюк К. Суфіксальний словотвір прикметників у буковинських говірках // Наукові записки Чернівецького університету, 1961. – Т. 42. Серія філол. наук, кн. 2. – Львів, 1961. – С. 103-117.

Мат. БГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971-1979. – Вип. 1 (6).

Ник. мат. – *Никончук М.В.* Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобереж. Полісся. – К., 1979.

СБГ – *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1-2.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М., 1988-1991. – Т. 1-4.

Сл. Лекс. – *Славинецький Є.* Лексіконъ латинский // "Лексикон латинський" Є.Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1973.

Слав.-Кор. – *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон словено-латинський // Там само.

СЛПГ – *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.

Срезн. – *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1912. – Т. 1-3.

СУМ п. з. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : Проб. зошит. – К., 1983.

Т. – Историчний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. – Х.; К., 1930-1932. – Т.1.

Т. Мат. – *Тимченко Е.* Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв.: Рукопис / Зберігається в бібліотеці Інституту української мови НАН України в Києві.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праслав лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М., 1974 — 1994. – Вып. 1-21.

¹*Щур Г.С.* Теория поля в лингвистике. – М., 1974; ²Див., наприклад: *Бондарко А.В.* Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983; *Бондарко А.В.* Функциональная грамматика. – М., 1984; Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987; Теория функциональной грамматики. Темпоральность и модальность. – Л., 1990; Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб., 1991; Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность, неопределенность. – СПб., 1992; ³*Бондарко А.В.* Указ. раб. – С. 21-22; ⁴*Безпояско О.К., Городенська К.Г.* Морфеміка української мови. – К., 1987; ⁵Там само. – С. 133.

Любов Осташ

Львівський університет імені Івана Франка

Суфікси -ап, -ап-а у чеських особових іменах слов'янського походження

Суфіксальна деривація належить до галузей, які у слов'янському мовознавстві мають вагомі здобутки, однак у ній залишається ще чимало невирішених проблем. Класичною працею про словотвір чеської апелятивної лексики є дослідження "Tvoření slov v češtině" ("Творення слів у чеській мові")¹. Проблеми суфіксальної деривації у чеській історичній антропоніміці розглянуто в монографії Я.Свободи "Staročeská osobní jména a naše příjmení" ("Старочеські особові імена і наші прізвища")² і в недавно виданій книзі Я.Плескалової "Tvoření nejstarších českých osobních jmen" ("Словотвір найдавніших чеських особових імен")³. Дослідниця розглядає словотвір старочеських апелятивів і на їх фоні показує своєрідні онімічні засоби творення антропонімів.

Питань суфіксальної деривації у сучасних власних особових іменах торкається М.Кнаппова у книзі "Rodné jméno v jazyce a společnosti" ("Власне особове ім'я у мові і суспільстві")⁴. Аналіз суфіксів у ній здійснено у комплексі з вирішенням інших проблем мовного і позамовного функціонування чеських власних осо-

бових імен. Принагідні замітки автора про особливості функціонування суфіксів у народному й офіційному антропоніміконах є дуже цінними. Окремого дослідження про антропонімну суфіксальну деривацію в офіційних варіантах власних особових імен у чеській антропоніміці немає. Відсутні праці про чеські імена і в українській антропоніміці. Разом із тим ця проблема дуже актуальна і важлива, бо в кожній із сучасних антропонімік відбуваються активні процеси поповнення списку імен за рахунок народного антропонімікону. Сучасні імена з певними групами суфіксів (з приголосними **-n-**, **-š-**, **-k-** та ін.) мають свою історію, яка переважно сягає далекої давнини і має вже певну традицію функціонування в чеській антропонімії XX – початку XXI ст. Тому розгляд окремих дериваторів дає змогу виразніше побачити роль давніх суфіксів в активних процесах розвитку сучасного офіційного списку імен.

Для творення офіційних варіантів чеських імен у наш час використовуються суфікси з приголосним **-n-**: **-an**, **-an-a**, **-en**, **-en-a**, **-in**, **-in-a**, **-oň-**, **-on-a**, **-un**, **-un-a**. Зосереджено увагу на детальному розгляді суфіксів **-an**, **-an-a** в офіційних іменах слов'янського походження, утворених морфологічним і лексико-семантичним способами словотвору. Ставимо за мету визначити список імен, утворених за допомогою цих суфіксів, розглянути функціонування цих дериваторів в апеллативному й антропонімному словотворі, етимологію твірних основ.

Суфікс **-an** за походженням праслов'янський: ***anъ**⁵. У групу сучасних чеських імен, утворених за допомогою суфіксів **-an**, **-an-a**, входять: чол. *Bojan, Božan, Čvetan, Dragan, Dušan, Lešan, Lešan, Milan, Milán, Miran, Neklan, Radan, Rodan, Slobodan, Stojan, Vladan, Vojan, Zlatan, Zoran, Živan*; жін. *Biljana, Bojana, Rodjana, Čvutana, Děvana, Dragana, Dušana, Milana, Radana, Rumjana, Snežana, Sněžana, Nježana, Stojana, Svetlana, Světlana, Svitlana, Vladana, Zorana, Živana*. Більшість із них є у нормативному словнику чеських власних особових імен: чол. *Bojan, Dušan, Milan, Neklan, Radan, Rodan, Stojan, Vladan, Vojan, Zlatan, Zoran, Živan*; жін. *Bojana, Dušana, Milana, Radana, Světlana, Vladana, Živana*. Усі інші офіційні варіанти представляють узус. Кількість уживання тих імен на **-an**, **-an-a**, які не шкідливі у нормативний словник, невелика, напр. чол. *Božan* (6 носіїв), *Čvetan* (5), *Dragan* (25), *Lešan* (3), *Miran* (14), *Slobodan* (9), жін. *Biljana* (3), *Bojana* (3), *Čvutana* (4), *Děvana* (11), *Dragana* (8), *Rumjana* (12), *Sněžana* (9) та ін. Отже, якість суттєвого впливу на склад чеського іменника вони не чинять.

Праслов'янський за походженням суфікс **-anъ** засвідчений як у відсубстантивних, так і в віддієслівних утвореннях. У більшості слов'янських мов він виступає як формант, який утворює експресивні *nomina attributiva* на зразок укр. бородань "бородач", а також давні гіпокористичні особові імена на зразок *Stojanъ* (< *Stojislav*), *Domanъ* (< *Domoslav*), *Neganъ* (< *Negošlav*), *Vojanъ* (< *Vojislav*)⁶.

Старочеський матеріал: *Bojan, Doman, Druhan*⁷. У старочеському словотворі імена з формантом **-anъ** могли мати конотативний відтінок (*Bočan, Bykan*), позначати носія властивості (*Dobran, Drahan, Druhan, Holan, Suchan, Svatan*), а також виступати зі значенням *nomina agentis* (*Běhan*). У сучасному чеському апеллативному словотворі суфікс **-an** бере участь у творенні назв осіб у дев'яти семантичних групах⁸.

У жіночих іменах виділяємо формант **-an-a**. Він в апеллативах звичайно творить жіночі відповідники до іменників чоловічого роду на **-anъ**, наприклад, н. *bratana* "дочка брата", *sestrana* "дочка сестри", серб. і хорв. *dragana* "коха-

на" (відповідно іменники чоловічого роду *bratanъ, sestranъ, draganъ*). Крім того, в чеській мові з його допомогою в апелятивній лексиці творяться й експресивні *nomina agentis*: діал. *lejana, vujana*. У слов'янській антропонімії до чоловічих гіпокористичних імен на *-anъ* засвідчені жіночі відповідники на *-an-a*, наприклад, сербські і хорватські *Dobrana, Cvetana*⁹.

У чеському антропоніміконі виділяються: а) власні особові імена, які творяться за допомогою суфікса *-an* (чоловічі імена); б) імена, у структурі яких цей суфікс уже наявний і до нього лише додається суфікс-флексія *-a* (жіночі імена); в) чоловічі і жіночі імена, запозичені з інших слов'янських антропонімії, у структурі яких уже наявні суфікси *-an, -an-a* (*Zoran, Biljana*).

Складність у виділенні суфіксів (*-an, -an-a, суфікс-флексія -a*) у певних іменах і відповідно твірної основи інколи пов'язана з тим, що в різних слов'янських мовах деякі сучасні офіційні варіанти з цими формантами творяться різними способами. Наприклад, в українців спочатку набуло поширення жіноче ім'я *Світлана*, кілька десятиліть тому як наслідок регресивного способу з'явився і потім перейшов в офіційні варіанти чоловічий відповідник *Світлан* (від основи *світл-* "світлий"), спочатку виникло жіноче ім'я *Зоряна* (від іменника *зоря*), тепер набуває популярності чоловіче *Зорян*. Якщо у "Словнику власних імен людей" 1967 р. пари *Милан і Милана, Світлан і Світлана* вже наявні, то імен *Зоряна і Зорян* у ньому ще немає. Вони фіксуються уже в першому виданні 1986 р. словника "Власні імена людей" Л.Скрипник і Н.Дзятківської¹⁰.

У Чехії одним із поширених шляхів поповнення списку офіційних імен є творення нових жіночих варіантів офіційних імен за допомогою додавання суфікса-флексії *-a* до уже існуючих чоловічих офіційних варіантів. Наприклад, жіноче ім'я *Milana* є порівняно недавнім жіночим варіантом, утвореним від чоловічого імені *Milan*. Але це не єдиний шлях. Жіночі відповідники можуть і не мати форманта *-an-a*, а лише суфікс-флексію *-a*. Останній активно використовується для творення жіночих імен від усечених відіменних і віддієслівних основ. Приблизно у третини чеських чоловічих імен не засвідчено існування жіночих відповідників. У багатьох випадках, звичайно, утворення жіночого еквівалента можливе, і він, отже, потенційно існує. Приблизно половина жіночих імен у чеському іменнику не має чоловічих відповідників¹¹.

Чоловічі й жіночі відповідники мають різну темпоральну фіксацію. Інколи чоловіче ім'я є старочеським і збереглося до сьогодні, а жіноче постало недавно, інколи навпаки – жіноче є давнішим, а чоловіче пізнішим. Переважно антропонімія сама витворює чоловічий або жіночий відповідник у парі (*Zlata – Zlatan, Živana – Živana – Živa*), інколи цими відповідниками можуть ставати імена, запозичені з інших слов'янських антропонімії, які близькі за звучанням і значенням до корелята і оформлені словотвірними засобами, аналогічними до засобів чеської антропонімії. Прикладом може послужити чоловічий відповідник *Zoran* до питомого сучасного, але давнього за походженням, жіночого імені *Zora*. Ім'я *Zoran* чеські дослідники вважають запозиченням з південнослов'янських антропонімії¹², пор. серб. *Zoran* (< *Zorivaј, Zorisлав*)¹³, хорв. *Zoran* (< *zora* "зірка")¹⁴.

Ян Свобода зараховує суфікс *-an* до аугментативних, які в системі антропонімії вживаються у функції гіпокористичних¹⁵. На думку І.Желєзняк, це можна прийняти для тих антропонімів із суфіксом *-an-*, які утворені від перших компо-

понтів композитів. Для антропонімів, що виникли безпосередньо від апелятивів, це важко довести¹⁶. Наявні в чеському антропоніміконі імена, утворені за цією схемою, досить прозорі щодо своєї твірної основи і представляють обидві вищезгадані гілки, що тягнуться ще з праслов'янської мови: вони як відапелятивні, так і відіменні. Частина з них має подвійні етимології.

1. Відіменні: *Bož[etěch] + -an* → *Božan*; *Dragan* < болг. *Драгън* < *Драг[о]* + *-an*¹⁷; *Mir[oslav]*, *[Vlad]mir + -an* → *Miran*; *Vlad[imir]*, *Vlad[islav]* + суфікс *-an* → *Vladan*, сучасне значення – "той, хто владарює, володар"; *Zla[oslav]* + суфікс *-an* → *Zlatan*, сучасне значення "золотий". *Lešan* утворене від імені *Lešek* + *-an*. *Lešek* вважається польським за походженням іменем, зіставляється з чеським *lest* "хитрість", ім'я тлумачиться як *Istivý* "підступний, хитрий"¹⁸, пор. польське *łścić* "діяти хитро, підступно"¹⁹. Мова йде про скорочення давніх імен *Istimir* (польське *Łscimir*) і *Lstislav* (польське *Łscislaw*). *Radan* є усиченням від *Rud[ov]an*. Разом із тим у народному антропоніміконі функціонує *Radan* як похідне утворення від імен *Rad[miš]*, *Rad[omiš]* + суфікс *-an*, *Rad[imir]*, *Rad[omir]* + суфікс *-an*. *Rodan* походить від *rod[ny]* + суфікс *-an*.

2. Відапелятивні: *Cvetan* < болг. *Цветън* < *цвет, цвят* + *-an*²⁰. *Milan*, *Milán* < *mil[ŷ]* + суфікс *-an*. Старе чеське ім'я *Neklan*, означає "невоєвничий", тобто "lon, kdo nekole" – "не січе, не воює"; пор. книжне, застаріле розмовне дієслово *kláti* = *bodat*, *píchat*, *porážet*²¹; пор. також сучасні літературні дієслова *koliti* "копати, різати, бити, давити, вбивати", *skoliti* "повалити, звалити; вбити"²². *Slobodan* безпосередньо в готовому вигляді запозичене з південнослов'янських мов. Пор.: болг. *Слободън* – діалектний різновид від чол. *Свободан* < жін. *Свобода* < *свобода*²³, хорв. *Slobodan* < *slobod[a]* + суфікс *-janin*, потім *dj* > *d*²⁴. Сербі трактують вживане у них чоловіче ім'я Слободан як переклад (кальку) з грецької мови²⁵. *Stojan* – давнє захисне ім'я слов'янського походження, утворене від *stojící, at' zůstane (živ)*; *Zoran* є запозиченням із південнослов'янських мов і відповідником до жіночого імені *Zora*; пор. болг. *Зоран* < *Зор[о,во]* + суфікс *-ан*²⁶, де *Зоро* є чоловічим варіантом від *Зора*, що походить у свою чергу від апелятива *зора* "зірка" або є скороченням від *Зорница* (пор. болг. *Звезда, Поница*)²⁷; *živ[ý]*, *živ[oucí]* "живий" + суфікс *-an* → *Živan*.

3. Подвійні етимології: *Bojan* < *Bojislav*, *Bojeslav* "прославлений у битві" або *(boj-)[imse] + -an*²⁸; *Dušan* тепер трактується як "ten, kdo má duši" (той, хто має душу), хоча за давніший варіант цього імені вважається ім'я-композит *Duchoslav*.

Існує група САІ відапелятивного походження, про які в дослідників слов'янських антропонімій немає єдиної думки щодо їх походження і способу творення. Одні вважають, що вони утворені лексико-семантичним способом (перейшли в розряд онімів безпосередньо з апелятивів), інші – усичено-суфіксальним способом від імен-композитів. Мова йде про імена у формі пасивного дієприкметника на зразок *Kochan*, *Čakan*. Розгляд цих давніх імен дає змогу пояснити природу і історію виникнення невеликої, але складної стосовно пояснення їх походження групи сучасних чеських імен, які записують у метрики: *Ždan* (жін. *Ždana*), *Milovan*, *Radovan* (жін. *Radovana*), *Stojan*.

В.Ташчицький говорить, що ці імена перебувають на межі між двочленими і скороченими іменами і висловлює думку, що найстарші утворення цього зразка мали опору в двочлених іменах, були до певної міри їх здрібнілими (скороченими) формами і не мали тому повної смислової вартості, а вказували лише

на загальний зміст повного складного імені. Він пов'язує польські особові імена *Chocian* з ім'ям *Chociemir*, *Gniewan* з *Gniewomir*, *Miłowan* з *Miłosław*, *Poznan* з *Poznomir*, *Stojan* з *Stojgniew* і т. ін. На його думку, потім ці імена стали зразком для виникнення вже повнозначних імен у формі пасивного дієприкметника, наприклад, *Biegan*, *Kochan*, *Obiecan*, *Odolan*, *Pomnian*, *Wygnan* тощо²⁹.

Ян Свобода вважає, що оскільки в давнину існувала група простих одночленних імен, які збігалися з апелятивами, то можна припустити, що імена на зразок *Radovan*, *Zvan* утворені не від складних імен, а від апелятивів у формі пасивного дієприкметника³⁰. Цієї ж думки дотримується і Ф.Травнічек: *Ždan* – дієприкметник від дієслова *ždati*³¹ "чекати, очікувати".

Плутанина виникла певною мірою через те, що кінцева частина дієприкметникових форм в іменах, утворених лексико-семантичним способом, фонетично стала збігатися з формантом *-an* в іменах, утворених морфологічним способом. А в деяких виокремилась частина *-van/-ovan*, яку пізніше почали трактувати як суфікс, з допомогою якого творилися нові імена. У свою чергу це спричинило інші аналогії. Питання про суфікс *-van/-ovan* у слов'янських антропоніміках і досі залишається дискусійним.

Отже, і за кількістю утворених офіційних варіантів імен, і за роллю у формуванні чоловічих і жіночих відповідників суфікси *-an* та *-an-a* займають одне з чільних місць. Вони праслов'янські за походженням. Їх фіксують і в старочеських іменах. Кількість носіїв імен слов'янського походження із суфіксами *-an*, *-an-a*, які ще не введені у нормативні словники, мізерна. Це в основному імена, запозичені уже в готовому вигляді з такими суфіксами з південнослов'янського антропонімікону.

Видається доцільним і перспективним подальший розгляд інших суфіксів із приголосним *-n*. У взаємозв'язку і взаємодії із спорідненими дериваторами можна буде ще виразніше простежити особливості функціонування суфіксів *-an* та *-an-a*.

Умовні скорочення

болг. – болгарське, укр. – українське, діал. – діалектне, хорв. – хорватське, жін. – жіноче (ім'я), ч. – чеське, п. – польське, чол. – чоловіче(ім'я), серб. – сербське.

¹*Tvoření slov v češtině*. 2. Odvozování podstatných jmen. – Praha, 1967; ²*Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964; ³*Pleskalová J.* Tvoření nejstarších českých osobních jmen // *Spisy Masarykovy univerzity. Filozofická fakulta. Číslo 317*. – Brno, 1998; ⁴*Кнапповá М.* Rodné jméno v jazyce a společnosti. – Praha, 1989; ⁵*Pleskalová J.* Зазнач. праця. – С. 53; ⁶*Ślawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // *Słownik prasłowiański*. – Warszawa, 1974. – Т. 1. – С. 130; ⁷*Gebauer J.* *Slovník staročeský*. – Díl I. – Praha, 1970. – С. 81, 291, 340; ⁸*Tvoření slov v češtině*. – С. 746-747; ⁹*Ślawski F.* Зазнач. праця. – С. 131-132; ¹⁰*Осташ Л.Р.* Зіставний аналіз чеських та українських відапелятивних особових імен слов'янського автохтонного походження // Іншомовні елементи в ономастиці України. – К., 2001. – С. 66; ¹¹*Кнапповá М.* Зазнач. праця. – С. 31; ¹²*Кнапповá М.* Jak se bude Vaše dítě jmenovat? – Praha, 2001. – С. 185; ¹³*Грковић М.* Речник личних имена код Срба. – Београд, 1977. – С. 97; ¹⁴*Šimundić M.* Rječnik osobnih imena. – Zagreb, 1988. – С. 384; ¹⁵*Svoboda J.* Зазнач. праця. – С. 116; ¹⁶*Железняк И.М.* Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. – К., 1969. – С. 14; ¹⁷*Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите. – София, 1969. – С. 181; ¹⁸*Кнапповá М.* Jak se bude Vaše dítě jmenovat? – С. 122; ¹⁹*Grzenia J.* *Słownik imion*. – Warszawa, 2002. – С. 209; ²⁰*Илчев С.* Зазнач. праця. – С. 527; ²¹*Trávníček F.* *Slovník jazyka českého*. – Praha, 1952. – С. 658; ²²*Чешско-русский словарь* : В 2 т. / Под ред. Л.В.Копецкого и Й.Филиппа. – М.; Прага, 1976. – Т. II. – С. 324; ²³*Илчев С.* Указ. раб. – С. 443; ²⁴*Šimundić M.* Зазнач. праця. – С. 311; ²⁵*Грковић М.* Зазнач.

праця. – С. 181; ²⁶Илчев С. Указ. раб. – С. 215; ²⁷Ковачев Н.П. Честотно-тълковен речник на личните имена у българите. – София, 1987. – С. 100; ²⁷Илчев С. Указ. раб. – С. 215-216; ²⁸Trávníček F. Mluvnice spisovné češtiny. – Díl 2. – Praha, 1947. – S. 257; ²⁹Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne. 1. Onomastyka. – Wrocław, 1958. – S. 58; ³⁰Svoboda J. За-мач. праця. – S. 47; ³¹Trávníček F. Mluvnice spisovné češtiny. – S. 254.

Ніна Клименко
Київський університет імені Тараса Шевченка

Частиномовна належність неологізмів-комполітів та юкстаполітів у сучасній українській мові

Відомо, що словниковий склад мови нерівномірно розподіляється за частинами мови. Дослідження Ф. Паппа показали, що 40% лексики становлять іменники, 25% – дієслова, близько 20% – прикметники. Решта відсотків припадає на слова інших частин мови¹. Розгляд лексики з позиції словотвірних можливостей частин мови як твірних, вихідних, слів гнізд свідчить, що найвищий словотвірний потенціал у дієслів (по 23,2 похідних слова на одне твірне), далі в прикметників (по 15,7 афіксальних утворень). У іменників на одне твірне слово припадає 7,5 похідних².

За матеріалами словників сучасної української мови сімдесятих-80-х рр. ХХ ст. складні слова різних частин мови в словниковому складі мови займають до десяти відсотків³. За даними комп'ютерного "Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови" Інституту мовознавства НАНУ кількість комполітів, юкстаполітів та аббревіатур зростає і становить 13,4% одиниць лексики мови⁴. Лексикографічні праці 1999-2000 рр. засвідчують подальше зростання кількості складних слів у сучасній українській мові⁵. Текстова картотека найновіших інновацій 2001-2002 рр. підтверджує цю тенденцію⁶.

Аналіз показує, що в динамічних процесах формування словникового складу мови композиція, юкстапозиція та аббревіація нарощують свій словотвірний потенціал.

Важливо з'ясувати, до яких частин мови належать неологізми-складні слова, чи рівномірно зростає кількість іменників, дієслів, прикметників, прислівників, утворених осново- і словоскладанням та аббревіацією. Серед новостворених складних слів переважають іменники. У творенні їх активно використовують усі шойно названі способи словотворення. Однак найпродуктивнішою з них є композиція. Нею охоплені всі іменникові словотвірні категорії: *державобудування, державотворець, кіноакадемія, електроперевізник, енергоносія, нарковождер, наркодилер, наркодолок, термосумка, штрихкодування*. Серед іменників зростає кількість юкстаполітів, що здебільшого є назвами осіб: *лікар-хронотерапевт, офіс-менеджер, секретар-офіс-менеджер, технік-радіолог* або установ: *салон-мистаєвка, магазин-салон*. До аббревіації найчастіше вдаються в творенні назв установ: *УБОЗ (Управління боротьби з організованою злочинністю), облдержадміністрація, партій БЮТ (Блок Юлії Тимошенко), ПЗУ (Партія зелених України), осіб музтамада, останнім часом усе частіше назв абстрактних дій *держзамовлення, держприймання, штрихкодування, машин і приладів шприц-машина, шліфмашина, штрихкод, газколонка та збірних понять будсміття.**

У сучасній українській мові значно розширилося коло іменників проміжного типу, для яких характерне поєднання структурних ознак напівкомполітивів і напівабрєвіатур, пор.: *азбестобетон*, *азбестобітум* та *азбестофанера* і *азбофанера*, *азбестоцемент* і *азбоцемент*. Багато таких іменників утворені в мові за абрєвіатурною моделлю і не проходять стадію мотивування словосполученням: *азболітн*, *азбоволокніт*, *азболластик*, *азбошпалера*, *азбошлак*, *алюмомідь*, *алюмосилікат*, *армоблок*, *армопластобетон*. Зросла кількість іменників, що схожі на юкстапозити та абрєвіатури: *інтернет-видання*, *інтернет-газета*, *інтернет-голосування*, *інтернет-зв'язок*, *інтернет-клуб*, *інтернет-провайдер*, *інтернет-шоу*.

Іменники-назви абстрактних дій є наслідком активного згортання іменникових словосполучень, один із складників якого виражає значення дії, а інший – її інструмента: *дельфінотерапія*, *кліматотерапія*, *кріотерапія*, *лазеротерапія*, *музикотерапія*, *хлорофітотерапія* або приєднання основ-класифікаторів до вже існуючих композитів: *голкорефлексотерапія*, *мікрофотокопіювання*.

Назви абстрактних ознак виникають внаслідок афіксального творення від композитних прикметників: *високоекологічність*, *міфологемність*, *мікрокапілярність*, *психоемоційність* або додаванням основ-класифікаторів: *лінгвоментальність*, *лінгвопуризм*, *мультикультуризм*, *самовідповідальність*, *самоусвідомленість*.

Новоутворених прикметників у реєстрах найновіших словників утричі менше, ніж іменників. Більшість із них належать до композитів: *енергоінформаційний*, *масовокомунікаційний*, *міфоекологічний*, *мовноекологічний*, *націєбудівний*, *націєтворчий*, *психоідеологічний*, *психотехнологічний*, *ранозагоювальний*, *різновитоківий*, *різноджерельний*, *різнотабірний*, *російськомовний*, *символікосюжетний*, *сугестивномістичний*, *самонаклепницький*, *самоприникний*, *українотворчий*.

Деякі з цих композитів містять елемент оцінки, вираженої основами *нео-неоімперський*, *неоліберальний*, *неотипний* (пор. *архетипний*), *неототалітарний*, *ново-новоритуальний*, *пост-пострадянський*, *постчорнобильський*, *псевдо-псевдорелігійний*, *ранньо-ранньоцивілізований*, *ретро-ретроромантичний*. Деякі є прикметниками, утвореними за аналогією: *прототипований* (герой з реального батька), *самостимульована* (культура), *самозроджений* (імпульс).

Частина новоутворених композитів наділена рисами окаяоналізмів: *москвоцентрична* (орієнтація), *реалізоцентрична* (концепція), *собітожний* (предикат), *товстожурнальна* (періодика), *чиновизначальний* (список).

Юкстапозиція в цій частині мови не виявляє ознак активності. Як і раніше, вона служить вираженню інтенсивності ознак: *тихий-тихий* або їхньої тривалості: *вічнозелений*, *вічноюний*, *довгоочікуваний*, *короткотривалий*. Поодинокі прикметники є абрєвіатурами: *санепідеміологічний*. Список їх поповнився кількома прикметниками цього типу: *сантехзварювальні* (роботи). Частково абрєвіація активізується в творенні прикметників з ознаками напівкомполітивів-напівабрєвіатур: *азбогумовий*, *азбосталевий*, *алюмоамонійний*, *алюмосилікатний*.

Від абрєвіатур-іменників продуктивно утворюються афіксальні прикметники: *макдональдський*, *оріфлеймівський*, *ритм-енд-блюзовий* (виконавець), *мас-медійний*. Ще більше серед них тих, що виникають від новотворів-іменників: *біоелектрика* – *біоелектричний*, *біоінформація* – *біоінформаційний*, *біомедицина* – *біомедичний*, *біометрія* – *біометричний*, *біометеорологія* – *біометеорологічний*, *біополімер* – *біополімерний*.

У сучасній українській мові кількаосновні дієслова є зазвичай афіксальними похідними від композитних іменників на зразок *куховар – куховарити, сталевар – сталеварити* або прикметників: *кособокий – кособочитися, легковажний – легковажити*.

Кількість складних дієслів типу *благодіяти, умиростворювати, одухотворити* не становить й одного відсотка складних слів сучасної української мови. Це явище зумовлене синтаксичною поведінкою дієслів у реченні, що впливає на їхні словотвірні можливості. У складні іменники, прикметники згортаються дієслівно-іменникові словосполучення з об'єктивними відношеннями: *рубати ліс "той, хто" рубає ліс, добувати нафту – нафтодобувний*, рідше з інструментальними значеннями: *вогнестрільний, світлокопіювальний*. У невеликій кількості утворень – зі значенням місця: *водоплавний, водорозчинний*. Отже, йдеться про словосполучення з сильним підрядним зв'язком компонентів⁷.

Покажемо у цьому плані є явище творення дієіменників, що не мотивовані дієсловами і ніби компенсують відсутність композитів-дієслів. Складником таких слів є віддієслівний іменник-назва абстрактної дії: *алмазобетонорізання, пішповивіз, масажонавчання, паркетощліфування*. Частина з них становлять похідні, утворені основоскладанням від уже існуючих дієіменників: *вантажоперевезення – автовантажоперевезення, меблеперевезення – автомобілеперевезення*. В інших дієіменниках цього типу обов'язковим компонентом є запозичений в українську мову іменник-назва дії: *автокредит, аудіовідеоремонт, вінісомонтаж, гіпсокартономонтаж, телеремонт, телевідеоремонт, гідроколонотерапія, дельфінотерапія, кріотерапія, лазеротерапія, музикотерапія, хлорофітотерапія*.

Серед таких дієіменників з'явилися слова, що співвідносні з назвами приладів і діями, пов'язаними з їх використанням, до складу яких входять запозичені в українській мові основи на зразок: **-граф, -метр, -скоп**. Новотвори *дозиметрувати* та *мікроскопувати* перебувають у колі таких слів і побудовані за словотвірними і семантичними моделями, що вже апробовані в українській мові. Вони виражають семантичне співвідношення прилад – дія з використанням цього приладу: *мікроскоп – мікроскопувати*. Ці дієслова займають своє місце в рядах похідних слів, де можуть бути іменники-назви сукупностей методів застосування таких приладів для вимірювання чогось: доз іонізуючого проміння, радіоактивності забруднення – *дозиметрія*, для розглядання дрібних невидимих неозброєним оком предметів – *мікроскопія*, назви осіб, що працюють з цими приладами: *дозиметрист, дій з використанням їх: мікроскопування*.

Ці моделі хоч і реалізовані невеликою кількістю іменників, але належать до продуктивних, бо поповнюють ряди вже існуючих однотипних слів, пор.: *фонометр* (оптичний прилад), *фотометрія* (розділ метрології, в якому вивчають вимірювання світлових величин), *фотометрування* (використання фотометрів), а також *фонограф – фонографія – фонографувати – фонографування; телеграф – телеграфія – телеграфіст – телеграфістка – телеграфувати – телеграфування; гектограф – гектографія – гектографувати – гектографування; голограф – голографія – голографувати – голографування*.

Семантичні співвідношення "галузь науки, певна сфера діяльності – особа, що ними займається – дія цієї особи", втілені в словах: *бібліографія* (наука, що розробляє методи опису друкованих творів, складання їх покажчиків) *бібліо*

граф (особа, що працює у цій галузі) – *бібліографувати* (виконувати роботу бібліографа) – *бібліографування* (абстрактна дія за значенням дієслова). Ряд цих слів подібний до словотвірних ланцюжків: *картографія* – *картограф* – *картографувати* – *картографування*; *фотографія* – *фотограф* – *фотографувати* – *фотографування*.

Під впливом інтенсивного входження деяких запозичених іменників у сучасну українську мову та їхньої словотвірної активності сформувалися складні дієслова на зразок: *компактифікувати*, *компактифікуватися*. Вони мотивовані іменником-неологізмом *компакт* (загальна назва пристроїв, предметів, які мають незначний розмір, є компактними, пор. ще *компакт-диск*, *компакт-кассета*). Ряди кількохосновних дієіменників з суфіксом *-ізація*, поповнені новоутворами *деїдеологізація*, *дефілологізація*, *екологізація*, *колгоспизація*, *музеєфікація*, *неоколонізація*. Лише двоє з таких слів мають співвідносні дієслова: *міфологізувати* – *міфологізація*, *персоніфікувати* – *персоніфікація* (називання конкретної особи власника або виробника).

Цікаві приклади афіксального творення дієіменників і подальшого виникнення на їхній основі композитно-суфіксального дієслова демонструють слова з твірним іменником *мініатюра*. У 90-ті рр. від нього було утворено дієіменник *мініатюризація*. Тоді ж з'явилися нові композити *мікрмініатюра*, *мікрмініатюризація* і дієслово *мікрмініатюризуватися*.

Нові дієслова-юкстапозити не трапляються в матеріалах нашого дослідження. Юкстапозиція дієслівних основ, як і раніше, властива художньому і розмовному стилям, та й то в деяких граматичних формах, переважно минулих часів: *говорили-балакали*, *пили-гуляли*. Дієслова сучасної української мови уникають аббревіатур, хоч у публіцистичних текстах трапилось два дієіменники, в яких використано аброоснови: *сантехроботи*, *сантехзварювання*.

Кількохосновні прислівники також становлять незначний прошарок слів серед новотворів сучасної української мови. Це зумовлено тим, що прислівники здебільшого є наслідком транспозиції прикметників, що закріплена в них за допомогою суфіксів *-о* та *-е*. Однак для такого переходу прикметників у прислівники обов'язковим є вживання їх у позиції при предикатному дієслові⁸ і, додам, частотного використання з якомога ширшим колом дієслів.

Матеріал дослідження показує, що більшість нових композитно-суфіксальних прислівників залишається авторськими неологізмами і не входять до загальної мови саме через прив'язаність до контексту певного дієслова. Такими, наприклад, лишилися в мові прислівники, що засвідчені в алфавітному списку з частотою 1 у "Частотному словникові сучасної української художньої прози"⁹. Серед них є однокореневі прислівники на зразок: *алмазно*, *астматично*, *атомно*, а також двохосновні утворення: *безутишно-тужно*, *заклично-лукаво*, *звично-розгонисто*, *злодійкувато-щасливо*, *побожно-урочисто*.

Такими є також ті поодинокі прислівники, що подані у словниках нових слів сучасної української мови і наших текстових матеріалах: *мікроскопово* (вивчаючи обставини), *незаїдеологізовано* (ведемо розмову), *неофітно* (просвітлю душено), *стосило* (уваряжене жіноче начало), (засяє дощинка) *стожаро*.

Останнім часом зростає продуктивність деяких числівникових основ у поодиноких простих словах типу *шостина* (земної кулі) або композитних прикметників: *сторозгублений* чи іменниках з підсилювальним значенням: *стобаре-*

іменні, стоваріантність, сторовтерзаність. Зрідка такі основи є складниками прислівників: *утисячократ*.

Аналіз частиномовної належності композитів і юкстпозитів у сучасній українській мові засвідчує центральну роль композиції основ у творенні нових номінацій, більшість із яких становлять іменники.

¹Палл Ф. Морфологическая система глагольных основ в современном русском литературном языке. – Дебрецен // *Publicationes Institut Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis*, – 1962. – С. 141; ²Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка – М., 1985. – Т. 2. – С. 440; ³Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика випадних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 249; ⁴Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Даниленко Л.І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // *Мовознавство*. – 2003. – № 2-3. – С. 102; ⁵Орфографічний словник української мови. – К., 1999; Український орфографічний словник. – К., 2002; ⁶Мелурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Л., 2002; ⁷Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови. – Кривий Ріг, 2002; ⁸Клименко Н.Ф. Основи і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // *Українська мова*. – 2004. – № 1-2. – С. 15; ⁹Клименко Н.Ф. Як народжується слово. – К., 1991. – С. 72-87; ¹⁰Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // *Очерки по лингвистике*. – М., 1962. – С. 67; ¹¹Частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1981. – Т. 2. – С. 498-520.

Микола Калько
Черкаський університет імені Богдана Хмельницького

Аспектуальність у світлі теорії поля

Термін "поле" разом із його неминучим супроводом ("ядро", "периферія", "напруження", "затухання", "тяжіння", "сила" тощо) для лінгвістичної метамови є досить вдалимими метафорами, запозиченими із фізичної теорії електромагнітного поля. Як відзначає В.Адмоні, такі поняття, як, наприклад, сила зчеплення компонентів поля можуть бути визнані притаманними самим цим компонентам лише метафорично, насправді ж вони існують лише у свідомості мовців у вигляді міцних і постійних асоціацій, пов'язаних із функціональною специфікою певних мовних феноменів¹. Досить органічно вписується у термінологічний апарат теорії поля і геометрично-просторова метафора "проекції" як властивої приматичним категоріям і формам здатності "випромінювати" граматичні ознаки на інші граматичні форми та лексичний матеріал. У контексті поля таке "випромінювання" спрямоване від форм, які визначають ядро поля, до периферії². Така інтерпретація цілком адекватно відображає головний принцип польового бтруктурування фізичних явищ: максимальне напруження в осерді поля та поступове його затухання на периферії.

Введена в лінгвістичний ужиток як *Bedeutungsfeld* ("поле значень") і пісеном та інтерпретована як *Begriffsfeld* ("понятійне поле") Й.Тріром, метафора поля стала однією з парадигматичних підвалин мовознавчої науки. Теорія поля набула активного розвою у працях О.Духачека, Е.Косеріу, С.Кацнельсона, Л.Вайсгербера, В.Порціга, Ф.Брюно, О.Есперсена, Є.Гулиги і Є.Шендоньса, М.Гухман, В.Адмоні, О.Бондарка, Г.Щура та ін.³ "Якщо певні інваріантні групи позначити терміном "поле", а здатність цих груп притягувати інші елементи

нти – терміном "атракція", то і "поле", й "атракція" виявляються характерними для всіх рівнів мови"⁴, що уможливило виділення понятійних, семантичних, лексичних, лексико-граматичних, граматичних, синтаксичних, функціонально-семантичних та асоціативних полів. В українському мовознавстві і.Вихованцем розроблено польову модель частин мови⁵. Це свідчить про те, що всі існуючі поля тією чи іншою мірою є конститuentами складної та специфічної для кожної мови картини світу.

Досить плідним виявилось застосування теорії поля у царині функціональної граматики. Серед проектів функціональної граматики, що співіснують у сучасній лінгвістиці, досить привабливою є інтерпретаційна модель, прийнята цілою низкою дослідників, що поділяють засадничі теоретичні принципи та позиції лінгвістичної школи, визнаним лідером якої є О.Бондарко. Об'єктом дослідження теорії функціональної граматики О.Бондарка є функціонально-семантичні поля (ФСП), кожне з яких, відображаючи певну "зону смислів", інтегрує на підставі спільності реалізації функції відображення цієї зони різнорівневі мовні засоби. Становлення цієї теорії відбувалось у процесі вивчення категорії дієслівного виду у російській та інших слов'янських мовах як граматикизованої частини більш широкого понятійного поля – аспектуальності, домінуюю якою є семантична категоріальна ознака "характер перебігу та розподілу дії у часі"⁶.

Продуктивність лінгвістичної моделі опису дієслівного виду, яка ґрунтується на принципі функціонально-семантичного поля, свідчить про високий рівень її інтерпретаційної адекватності. Проте суперечливий характер досліджуваного феномена, його магнетизм для лінгвістів і та полеміка, яку він викликає, невичерпність, попри давню аспектологічну традицію та широку аспектологічну літературу, спонукає до подальшого пошуку інтерпретаційних моделей, які, спираючись на загальні закономірності польового моделювання, "пронизували" б організацію кожної понятійної зони поля аспектуальності, виявляючи її специфіку щодо інтеріоризації онтологічного феномена, що стоїть за концептом "внутрішній час". Саме такий підхід, на нашу думку, уможливить стирання гострих кутів полеміки навколо досить еkleктичної за характером вираження категорії, якою є дієслівний вид. Пошуки у відносно новій для українського мовознавства галузі – аспектології, теоретичне підґрунтя для яких було закладено у працях В.Русанівського⁷, можна вважати успішно розпочатими, що засвідчено зокрема, фундаментальними дослідженнями О.Бондаря⁸, А.Загнітка⁹, С.Соколової¹⁰, однак диспропорція між цілим леґіоном аспектологічних праць, здійснених на матеріалі російської мови та поодинокими студіями, присвяченими дослідженню аспектуальної специфіки українського дієслова, спонукає до подальшого освоєння царини аспектології на ґрунті української мови.

Першим завданням, підпорядкованим загальній меті польового моделювання аспектуальності, є уточнення конфігурації поля "внутрішнього часу". Уже сама словосполучка "поле часу" ілюструє відображений у метамові лінгвістики феномен, який, за твердженням Дж. Лайонза, виявляє себе в дуже багатьох мовах світу – це моделювання словника і граматики темпоральної референції і денотації за зразком просторової референції і денотації, що є частиною більш загального процесу моделювання абстрактних галузей за зразком конкретних галузей, оскільки темпоральні відношення за своєю суттю є більш абстрактними, ніж просторові, а темпоральне значення є історично похідним від дещо

раніше сформованого просторового¹¹. Первісно просторову етимологію мають і самі метаімена досліджуваної концептуальної зони. Термін "аспект", вдало і майже інтуїтивно знайдений, як відзначає А.Мазон, для перекладу відповідного російського терміна "вид" швейцарцем Ф.Рейфом у 1828 р.¹² (лат. *aspektus* "погляд, вигляд, зір", від *aspekto* "дивлюсь"), має значення "погляд, кут зору, під яким сприймається те чи інше явище, предмет, подія, перспектива, в якій вони виступають"¹³, пор. також: перспектива (франц. *perspektive*, від лат. *perspectio* "бачу наскрізь, уважно розглядаю") – "вид удалечінь"; "спосіб зображення фігур, що ґрунтується на застосуванні центрального проектування (проєкція)"¹⁴. Термін "вид" – наслідок спеціалізації укр. вид "погляд, вигляд, світле місце"¹⁵. Як зазначає Г.Якобзон, "...росіяни з повним правом дали категоріям свого дієслова назву "виды" (від *видеть*, лат. *videre*)"¹⁶.

Усе сказане робить цілком можливим припущення про те, що польова модель аспектуальності може бути запозичена не тільки з теорії фізики, а й, скажімо, з теорії візуального сприйняття, інтерпретована не тільки як загальноприйнятий аналог електромагнітного феномена, а і як аналог просторово-візуального поля, розробленого Р.Арнхеймом у дослідженні "Мистецтво і візуальне сприйняття"¹⁷ (рис. 1).

Психологічно-силове Х-подібне поле, змодельоване Р.Арнхеймом у результаті дослідження особливостей візуального сприйняття серії малюнків із зображенням контуру квадрата та розташованого у різних його місцях диска (рис. 2), являє собою невидиму внутрішню структуру квадрата (є ще й зовнішня структура, що виходить за рамки зображення), яка створюється вторинно завдяки взаємодії сил, що витікають від зображення, яке ми сприймаємо зором, тобто від контуру квадрата. Візуальне сприйняття диска неминуче пов'язане з психологічним відчуттям його тяжіння до центра квадрата чи в якийсь інший бік, його внутрішню напруженість у взаємодії з квадратом, що його оточує. Центральна точка є невід'ємною частиною зображення, невидимим силовим фокусом, установленим контурами квадрата. На диск впливають сили, що діють не тільки по діагоналі квадрата, але і сили, утворені вертикальними і горизонтальними осями, що перетинаються у центрі квадрата. Центр, таким чином, є місцем перетину цих чотирьох основних структурних ліній. Інші точки, розташовані на цих лініях, є менш енергетичними і сильними, ніж центр, але і їм притаманний ефект впливу. Де б не був розташований диск, він зазнає дії сил з боку всіх прихованих структурних факторів; відносна сила і відстань цих факторів визначають їхній спільний ефект у загальній конфігурації сил. У центрі всі сили перебувають у стані рівноваги, тому найбільш стійкий стан диск має у тому випадку, коли його центр збігається із центром квадрата. Інший відносно спокійний стан можна віднайти, пересуваючи диск по діагоналі. Точки рівноваги лежать поблизу кутів квадрата, причому кутові точки мають меншу силу, ніж центральна. Таким чином, внутрішня структура квадрата являє собою силове поле. Фактичними лініями в цьому динамічному ландшафті є гребені, з обох боків яких енергетичні рівні поступово знижуються. Ці гребені та борозни між ними є центрами сил тяжіння і відштовхування, вплив яких поширюється на доволішике середовище, причому жоден його елемент не може уникнути їхнього впливу¹⁸.

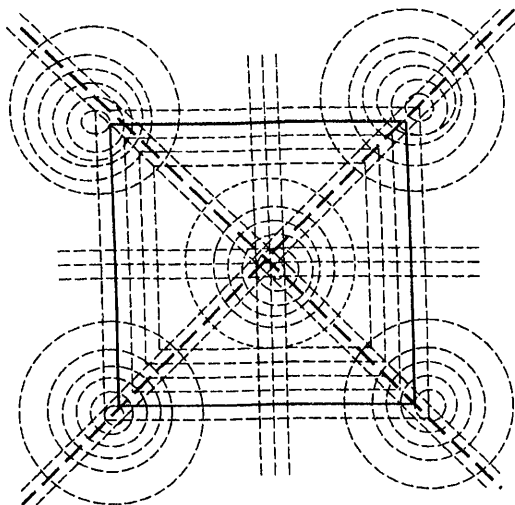

Рис. 1.

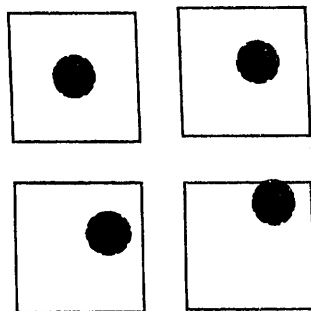

Рис. 2.

Польова модель Р. Арнхейма цікава ще й тим, що силові кутові точки квадрата, діагонально взаємодіючи через центральну найпотужнішу точку, утворюють знак інверсії. Інверсія ж як опозиція двох сутностей, що прагнуть до єднання, взаємоперетворення та рівноваги¹⁹, якраз і визначає внутрішню логіку категорії виду, яка відображає в етносвідомості носіїв української мови діалектичну єдність таких протилежностей, як подія/стан (рух/спокій, зміність/стійкість, послідовність/тривалість)²⁰.

Застосування вищеописаної внутрішньої структури квадрата при моделюванні структури аспектуальної системи української мови свідчить про досить високий рівень її "працездатності", що дозволяє увиразнити систему аспектуальних відношень, відобразивши її чітку структурованість та визначивши місце дефективних у видовому відношенні одиниць як невід'ємних елементів поля, що забезпечують його загальну рівновагу. Вдамося до короткого опису цієї структури.

1. Категорія дієслівного виду є своєрідною граматичною рамкою (фреймом), що накладається на весь дієслівний масив української мови (немає дієслова поза видом). Фреймовий контур надає системі аспектуальних відношень, що відображають внутрішній час (внутрішній темпоральний контур) ситуації, польову структуру, що виникає внаслідок семантичного тяжіння одиниць, спричиненого впливом граматичної видової домінанти "внутрішня межа дії".

2. Структура аспектуальної системи українського дієслова має вигляд Х-подібного поля, у якому кутові силові точки фрейму-квадрата, діагонально взаємодіють через центральну найпотужнішу точку. Їхня взаємодія має характер інверсії, під якою ми розуміємо протиставність семантики дієслів та її відкритість для видової трансформації в одиниці протилежного виду. Якщо зовнішня протиставність притаманна всім дієсловам (усі лексеми недоконаного виду протиставляються всім лексемам доконаного виду), то внутрішня протиставність, якою є видова парність, характерна лише для дієслів із корелятивною семантикою, які і

підійють до X-подібного діагонального "гребеня" поля. Саме ці діагональні проекції і є тим граматичним осердям, яке задається видовим фреймом, адже головною суттю виду є проекції корелятивності, які об'єднують різні лексеми у складі видової пари, члени якої більшою чи меншою мірою можуть бути співвіднесені як форми одного слова. Таким чином, загальна рівновага аспектуальної системи найбільшою мірою забезпечується видовою дихотомією корелятивних пар. У міру віддалення від силових "гребенів" з обох боків уздовж них розташовуються парні одиниці перфектива tantum та імперфектива tantum, які здатні утворювати з дієсловами протилежного виду так звані акціональні пари, або пари за СДД. Найбільшою мірою опозиційність видової семантики послаблюється у семантичних "борознах", утворених вертикальною та горизонтальною осьовими лініями видового фрейму-квадрата, уздовж яких розташовані біаспективи. Їхнє значення для рівноваги видової системи полягає у тому, що вони, тяжіючи одночасно до обох діагональних ліній, як перфективної, так і імперфективної, забезпечують рівновагу кожного із чотирьох основних сегментів поля.

3. Найсильніша семантична енергетика сконцентрована у центральній точці поля, отже, корелятиви граматичного X-подібного осердя, що належать до центральної зони поля, перебувають у стані найбільшої рівноваги, тобто відзначаються найбільшим рівнем граматичності. Це, поза будь-яким сумнівом, члени імперфективних видових пар, оскільки саме вони найбільшою мірою можуть бути співвіднесені із формами одного слова, пор.: *записати/записувати*. Кутові точки рівноваги мають дещо слабшу семантичну енергетику, ніж центральна точка, тобто характер корелятивності членів видових пар цієї зони відзначається меншим рівнем граматичності і може бути співвіднесений швидше з опозитивністю різних слів, аніж форм одного слова. Кутові зони рівноваги поля наповнюються члени імперфективних пар, напр., *писати/написати*. Прототиповими одиницями обох названих зон є дієслова, корелятивні в усіх своїх значеннях, периферійними – дієслова, одні ЛСВ яких є парновидовими, інші ж непарновидовими²¹, пор.: *писати/написати* (листа) і лише *писати* (про уміння чи рід занять). Як свідчать історичні студії з аспектології, саме перфективацією був заданий контур видового фрейму, імперфективація ж була вторинним, більш пізнім явищем при формуванні граматичної категорії виду. Проміжною між центральною та кутовою є зона відносної рівноваги, яка наповнена членами так званих видових трійок – тричленних кореляцій, у яких дієслово доконаного виду є водночас і членом перфективної, і членом імперфективної пари, пор.: *свердлити/просвердлити/просвердлювати*. Ще меншою рівновагою відзначаються ділянки проміжної зони, які наповнюються члени так званих "поліпрефіксальних"²² корелятивних комплексів, до складу яких, з одного боку, входять безпрефіксні дієслова недоконаного виду з дифузною семантикою, яка уможливорює їх корелятивну видову співвіднесеність з кількома префіксальними дієсловами доконаного виду, напр.: *різати/розрізати, порізати, вирізати*. Ці проміжні та перехідні явища згідно з теорією польової структури ми розглядаємо як такі ж закономірні, органічні явища, як і прототипові, оскільки всі вони є необхідними елементами, що визначають загальну рівновагу системи.

4. Інтерпретуючи хоч би в найзагальніших рисах семантико-граматичний аспект у світлі теорії поля, слід відзначити, що тут першорядну роль відіграє семантика граничності/неграничності. Саме члени граничних пар (як префіксальних, так і суфіксальних) є прототиповими корелятами, оскільки в історично-

му плані саме на ґрунті протиставлення граничності/неграничності розвинулося граматичне протиставлення доконаності/недоконаності²³. Гранична пара ґрунтується на видовій дихотомії: "подійно спрямований процес – подія, підготовлена цим процесом", пор.: *робити – зробити, виховувати – виховати*. Периферію перфективної корелятивності становлять перфектні пари, що ґрунтуються на опозиції "подія, що засвідчує перехід у певний стан – стан, досягнутий у результаті цієї події", пор.: *зрадіти – радіти*. Периферію імперфективної корелятивності становлять тривіальні пари, обидва члени яких мають подійне значення, але дієслова недоконаного виду означають, як правило, повторювану подію, пор.: *прийти – приходити*.

5. Зону так званої видової дефективності (некорелятивності), як було відзначено вище, наповнюють дієслова *perfectiva tantum* та *imperfectiva tantum*, які здатні утворювати з дієсловами протилежного виду так звані акціональні пари, або пари за СДД. Найбільшою мірою до зони видової корелятивності як граматичного осердя аспектуальності, ядерну зону якого становлять дієслова із значенням результату як нового стану, викликаного діяльністю каузатора, прототипом якого є агенс, тяжіють спеціально-результативні СДД, напр.: тотивний (*зранити, зрешетити*). Деякі з дієслів, що належать до цих СДД "проривають" видову дефективність, утворивши імперфективні форми, які вживаються лише у кратному значенні, пор.: *пересолити – пересоловувати* (завжди). Далеку периферію становлять часові способи дії, напр. делімітативний (*походити*). Проміжні сегменти зон становлять кількісні СДД, напр.: дистрибутивний (*повайжджати*). Деяким аспектуальним розрядам безпрефіксних дієслів недоконаного виду притаманна польова дифузність: вони водночас тяжіють і до зони видової, і до зони акціональної співвіднесеності, пор.: *читати – прочитати і читати – перечитати* (усе).

6. Досліджуючи психологічно-силове поле візуального сприйняття, Р.Арнхейм, визначив усередині контуру квадрата такі місця віддалення диска від центру, у яких диск ніби "намагається вискочити за межі контура"²⁴. Такими місцями для поля аспектуальності є, наприклад, зона релятивної семантики, пор.: *володіти, належати, превалювати* тощо.

Таким чином, проведення аналогії поля аспектуальності із Х-подібним полем Р.Арнхейма, і, відповідно, граматичної категорії виду із внутрішньою структурою квадрата, заданою його зовнішніми сторонами (зовні ми сприймаємо лише форми доконаного та недоконаного виду та два основні процеси видотворення – перфективацію та імперфективацію), аспектуально зумовлених лексичних класів ("акціональних гештальтів" за Ф.Леманном²⁵) із диском, розміщеним у різних місцях усередині контуру квадрата (контур квадрата ми інтерпретуємо як видову рамку), дозволяє наочно продемонструвати роль виду як структурального чинника понятійного поля "аспектуальності", що визначає місце кожного аспектуально зумовленого класу лексики як сегмента Х-подібного поля. Безумовно, така інтерпретація має гіпотетичний характер і потребує верифікації, але, на нашу думку, заслуговує на увагу як струнка модель такої суперечливої категорії, як вид, названої В.Виноградовим "ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень"²⁶.

¹Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М.; Л., 1964. – С. 78; ²Там же. – С. 82;

³Шур Г.С. Теории поля в лингвистике. – М., 1974; ⁴Там же. – С. 162; ⁵Вихованець І.Р. Час-

тина мови в семантико-структурному аспекті. – К., 1988; ⁶Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Под ред. А.В.Бондарко и др. – Л., 1987. – С. 40; ⁷Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971; ⁸Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект : Дис... д-ра філол. наук. – К., 1998; ⁹Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990; ¹⁰Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003; ¹¹Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение. – М., 2003. – С. 342-343; ¹²Мазон А. Вид в славянских языках: Принципы и проблемы. – М., 1958. – С. 32; ¹³Словник іншомовних слів. – К., 2000. – С. 60; ¹⁴Там само. – С. 475; ¹⁵Етимологічний словник української мови : У 7 т. – К., 1982-1989. – Т. 1. – С. 370; ¹⁶Якобзон Г. [Из рецензии на книгу Якоба Вакарнагеля "Лекции по синтаксису"] // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 39; ¹⁷Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – М., 1974; ¹⁸Арнхейм Р. Указ. раб. – С. 25-27; ¹⁹Керлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С. 229-231; ²⁰Калько М.І. Аспектуальність з погляду особливостей концептуалізації дійсності // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 2003. – С. 25-32; ²¹Калько М.І. Аспектуальність і дієслівна полісемія. – Черкаси, 2002; ²²Ясаи Л. О принципах выделения видовой пары в русском языке // Вопр. языкознания. – 1997. – № 4. – С. 75; ²³Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С. 102-111; ²⁴Арнхейм Р. Указ. раб. – С. 27; ²⁵Lehmann V. Grammatische Zeitkonzepte und ihre Erklärung // Kognitionswissenschaft. – 1995. – № 2; ²⁶Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986. – С. 410.

Леся Звонська

Київський університет імені Тараса Шевченка

Прийменниково-відмінкові конструкції на позначення часу в класичних мовах

Термін для позначення прийменника *πρότερος* (від *πρότι* + *τίμη* ставити попереду) вперше був засвідчений у Діонісія Фракіїця¹. Олександрійські грамматики виділили прийменник в окремий граматичний розряд слів. Службовий характер прийменників добре розумів Аполлоній Дискол, котрий вважав, що самі по собі вони не мають лексичного значення, а певного смислу набувають у поєднанні з іншими частинами мови².

Щодо статусу прийменника серед інших частин мови у сучасному мовознавстві існують різні концепції, у яких по-різному трактується семантика прийменниково-відмінкових конструкцій. Функціональну близькість безприйменникових відмінкових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій деякі дослідники вважають підставою, щоб останні включати до числа відмінків і розглядати їх в розрізі (аспекті) функціонального синтаксису відмінкових форм. З іншого боку, під поняттям відмінка, який визначається як флективна категорія, мають на увазі різні явища, незалежно від їх морфологічних характеристик, зокрема прислівники³. Насправді морфологічна різноманітність відмінкових форм і прислівників так само, як і безприйменникових форм імені і прийменниково-відмінкових конструкцій не заважає їм виступати у якості однорідних синтаксичних елементів. Спорідненість цих членів бінарних морфологічних опозицій на функціональній основі обумовлена їхньою синтаксичною природою, яка регулює їх функціонування в парадигматичному плані і дозволяє вступати в еквівалентні чи опозиційні відношення.

Ми приймаємо тезу, що за граматичними параметрами препозитив із субстантивом стає свого роду аналітичним прислівником, а сам прийменник – аналітична синтаксична морфема, яка використовується для постановки іменника у категоріальний статус прислівника, що складає, за словами І.Вихованця, його функціональне призначення⁴. Прийменники вказують на логіко-сміслові відношення адвербіальних субстантивів у структурі речення та словосполучення.

Категоріальне значення іменника у прийменниково-відмінковій конструкції – це функціональна семантика семантико-синтаксичних відношень адвербіалізованого субстантива до інших компонентів речення або словосполучення. З формально-граматичного боку прийменники є показниками синтаксичної залежності адвербіалізованих субстантивів від інших слів у реченні. Як зазначає В.Адмоні, семантика прийменника має виразну специфіку: вона полягає в узагальненій вказівці на семантико-синтаксичне відношення прийменниково-відмінкової форми до інших повнозначних компонентів⁵.

Таким чином, прийменники не мають самостійного значення, а виражають різноманітні відношення відмінкових форм з дієсловами та іншими словами в реченні, а саме: просторові, часові, супровідні, зіставлення і порівняння, причинові, фінальні, наслідкові, об'єктні⁶.

Прийменники поділяються на похідні й непохідні. Похідні прийменники первісно були прислівниками місця. Згодом розвинулася темпоральна семантика⁷. Із локального та темпорального значення розвинулись причинові, фінальні, каузальні, об'єктні та ін.⁸

У сфері часових відношень виразно проявляється просторова опозиція з локальною дистантністю і контактністю, яку можна перенести на часовий простір темпорального протиставлення одночасності чи різночасності дії щодо певного часового виміру.

Доволі складна диференціація у сфері часових відношень досягається завдяки використанню граматичних (морфологічних та синтаксичних) засобів і лексичних засобів.

Прийменникові конструкції – це один із синтаксичних засобів вираження часу у загальній системі категорії темпоральності⁹. Вони функціонально-семантично репрезентують такі основні ознаки реального часу, як послідовність подій, їх перерваність, тривалість чи повторюваність.

У системі прийменникових конструкцій класичних мов виділяють різні темпоральні зрізи щодо певного часового орієнтира: передчас, проміжний час, післячас, точка відліку і завершення дії.

Однією з найважливіших семантичних опозицій у системі прийменникових конструкцій з темпоральним значенням є одночасність чи різночасність дії. Сам синхронічно-діахронічний вимір представлений часовою вертикаллю і горизонталлю паралельно з визначеністю (обмеженістю) чи невизначеністю (необмеженістю) дії в часі. Це бінарне протиставлення створює власну полюсну структуру, на периферії якої перебуває план вираження попередності і наступності в часі. Поняття одночасності об'єднує конструкції прямого часу, що позначають одномоментну або тривалу дію, синхронну з іншою. Неодночасність дії визначається як темпоральна реалізація події чи стану за межами іншого часового відрізка і створює конструкції відносного часу. На периферії її

(функціонально-семантичного поля містяться категорії вираження інхоативності (початку) та термінальності (завершення) дії.

У конструкції прямого і відносного часу спостерігається опозиція заповненості і незаповненості дією часового проміжку: до його початку дія визначається як попередня, після нього – як наступна.

Наповненість часового проміжку дією розгортається як лінійний розвиток у межах прямого часу. Вона, з одного боку, визначає тривалість дії, її темпоральну протяжність, тобто дуративність, а з другого – вказує на її обмеженість, інтервальність у часі.

Вертикаль часового зрізу розподіляє події в аспектах попередності, одночасності й наступності дії чи стану.

Широковживаним прийменником із локативно-темпоральним значенням попередності одного стану порівняно з наступним *ε πρό* *перед, до* (про визначення часу): *πρό τῆς μάχης* *перед битвою*; *πρό τῶν Μηδικῶν* (Θ. Ίσ. 1,97) *до Перських воєн*; *δέκα ἔτεσι* *про τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας* (Πλ. Νομ. 698 Β) *за десять років до битви при Саламіні*. Його темпоральним відповідником у латинській мові⁹ виступає *ante*: *Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur* (С. Tusc. 5, 3, 7) *кажуть, що Гомер жив до заснування цього міста*.

Прийменник *ὑπέρ* теж позначає темпоральну точку відліку, стан до певної часової межі: *до, раніше від*: *ὑπέρ τῶν Μηδικῶν* *до перських воєн*. У латинській мові йому за семантикою відповідають *ad* і, певною мірою, *in*: *Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit* (С. Cat. m. 7,22) *Софокл до самої смерті писав трагедії*; *dormet in lucem* (Ног. ер. 1, 18, 34) *він спав до ранку*.

Часова горизонталь веде відлік від початку дії, має лінійну тривалість і завершується певною точкою, до якої розгортається дія. Інхоативне значення притаманне грецькому прийменнику *ἀπό* і його латинському відповіднику *a (ab)*: *ἀπό τοῦτου τοῦ χρόνου* *від цього часу,* *ἀφ' οὗ* *відколи*;

ἀπό τῆς ναυμαχίας μέχρι τῆς ἐν τῇ νῆσῳ μάχης *ἐβδομήκοντα ἡμέραι καί δύο* (Θ. Ίσ. 4,39) *від битви на морі і до сутички на острові пройшло сімдесят два дні*. Аналогічну темпоральну семантику спостерігаємо й у латинській мові: *ab hora tertia bibebatur* (С. Ph. 2, 41, 104) *після третьої години всмоктується*; *quem a puero audivi* (С. Ac. 2, 36, 115) *якого я з дитинства слухав*.

Давньогрецький прийменник *ἐκ* *ἐξ* *від, після* вказує на дію, виокремлену певним часовим проміжком, із відліком часу як до нього, так і після залежно від темпорального орієнтира: *ἐκ παιδῶν* *з дитинства*, *ἐξ οὗ* *з тих пір як*, *ἐκ τοῦ ἀρίστου* *після сніданку*; *ἄν ἐξ ἀρχῆς* *ἄρξωμαι* (Ε. Λακ. πολ. 1,3) *якщо розпочати мову* *від самого початку*; *ἡ γὰρ ἔκ του ἀρχῆ γίγνεται, οὐκ ἄν ἐξ ἀρχῆς γίγναιτο* (Πλ. Φαιδρ. 245 Β) *якщо б початок виник з чогось, він не міг би бути початком*. Так само в латинській мові: *ex eo tempore res esse in vadimonium coepit* (С. Quinct. 5, 22) *з цього часу справа почала доходити до суду*; *diem ex die exspectabam* (С. Att. 7, 26, 3) *я очікував з дня на день*.

Часову термінальність, кінцевість дії передають конструкції з прийменниками *ἐς* та *πρός* з їх латинськими відповідниками *in* та *ad*. Прийменник *in* зі знахідним відмінком у темпоральному значенні передає обмеженість у часі й відповідає на питання *до якого часу?* (найчастіше вживається у сполуках: *in diem*, *in*

nocem do дня, do ночі, in lucem do ранку): *sermonem in multam nocem proximus mi veli rozmovu do gubokoї noci*. Аналогічно у давньогрецькій мові: *εἰς τέλος* до кінця, *εἰς ῥητὴν ἡμέραν παρέρχαι* прибути у призначений день; *ἰλλομένων ἀρότρων ἔτος εἰς ἔτος* (Σοφ. 'Αντ. 338) з року у рік повертаючи плуг *Φέρε δὴ προελθέτω ὁ βίος εἰς τὸ πρόσθεν* (Αντ. 'Απ. 130) звернімося до попередніх подій його життя.

Прийменник *πρός* також має фінальну темпоральну індикацію до чогось, ко-
ло чогось: *ἐπεὶ δὲ πρὸς ἑσπέραν ἦν κοπι* уже було під вечір, *πρὸς ἡμέραν ἦν*
було на світанку (досл. до початку дня); *τὸ χεῖριστον ἐν τοῖς παραηλιούσοι, πρὸς τὰ μέλλοντα βέλτιστον ὑπάρχει* (Δημ. Φιλ.
Γ', 112) найгірше вже у минулому, найкраще належить майбутньому; *πρὶν καταλῦσαι τὸ στράτευμα πρὸς ἄριστον, βασιλεὺς ἔφανη* (Ξ. 'Αν. 1,10,19) перш
ніж військо скінчило сніданок, з'явився цар. Аналогічно на позначення часу до
певної межі, часто термінально не конкретизованої вживається прийменник *ἐπι*
зі знахідним відмінком *на*, *до*: *ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας* на багато
днів; *τὸν χρόνον δὲ τῷ λόγῳ τὸν τότε νῦν ὑπέρβας ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ μέλλοντος λόγ*
ου προβήσομαι (Γοργ. 'Ελλ. 6) завершивши опис минулих подій перейду до по-
чатку розповіді про майбутнє. У латинській мові семантичним відповідником
виступає *ad*: *domum ad vesperam rediit* (C. Divin. 1, 46, 103) він повернувся до-
дому під вечір; *nam absque ted essem, hodie numquam ad solem occasum*
viverem (Pl. Men. 1022) я без тебе сьогодні не доживу й до вечора.

Значення тривалості і результативності дії об'єднуються у темпоральній
семантиці прийменника *ὑπό* під, коло чогось, під час: *ὑπὸ νύκτα* під ніч, *проти*
ночі; *ὑπὸ τὸν σεισμόν* під час землетрусу, *ὑπο τὴν εἰρήνην* під час миру.

Прийменники латинської мови *ad*, *in* можуть вживатися для передачі часу
призначення, відповідаючи на питання *на який час?*: *ad senam hominem in*
hortos invitavit in posterum diem (Cic. Off. 3, 14, 58) він запросив людину в сад на
обід наступного дня; *creare in annum* вибирати на рік. Порівняймо із давньо-
грецькою мовою: *εἰς τὴν ὑστεραίαν ἀναβάλλειν* відкладати на інший день;
κατὰ παιτὸς τοῦ αἰῶνος на весь вік.

Зі знахідним відмінком грецький прийменник *μετά* має значення після когось,
за кимсь, чимсь і вказує на часовий простір після певної точки відліку:
μετὰ Κῦρον τὸν ἀρχαῖον після Кіра старшого
σπονδῶν τῶν μετὰ δεῖπνον ἤδη γιγνόμενον ἔσειεσεν (Ξ. 'Ελλ. 4,7,4) після пообідніх
узливань струсонуло;
Οἱ δὲ Θηβαῖοι εὐθύς μὲν μετὰ τὴν μάχην ἔπεμψαν εἰς Ἀθήνας ἄγγελον ἐστεφανωμένο
ν (Ξ. 'Ελλ. Ζ', 4, 19-21) одразу ж після битви фіванці послали в Афіни вісника,
прикрашеного вінком перемоги;
μετὰ τὰ ἐν Πλαταιαῖς τῶν εἰσελθόντων Θηβαίων γινόμενα (Θ 'Ισ. Ζ', 19) після появи про-
Платея фіванціє. У латинській мові у цьому випадку вживаний прийменник *post*:
sexennio post Vejos captos (C. Divin. 1, 44, 100) шостого року після взяття Веї.

Прийменники у препозитивно-субстантивних конструкціях на позначення
тривалості дії часто доповнюються квантитативними вказівками, які уточнюють
темпоральний характер дії чи стану: вони існують протягом певного, визначеного
часу чи протягом тривалого, невизначеного часу. Темпорально латинський при-
йменник *in* означає протяжність і з аблативом відповідає на питання *коли?*
(упродовж якогось часу): *in bello* під час війни. Тривалість у часі у давньогрецькій

мові передає його семантичний аналог, приєднанник *ἐν* під час, протягом (відповідно до запитання *ἐν πέντε ἔτεσιν* протягом п'яти років, *ἐν τῇ τελευταίῃ τοῦ βίου ἐν τῇ κενῇ ζωῇ* в кінці життя *ἐν τῇδε τῇ ἡμέρᾳ* цього дня, *ἐν σπονδαῖς* під час перемир'я; *ἐν ὀλίγαις ἡμέραις ἐώρων* (Іс. Пав. 1430) невдовзі я побачив; *μήλα χαλεπῶς ἐπορεύοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι ὅσα δὴ ἐν νυκτὶ καὶ ἐν φόβῳ ἀπίοντες* (ΞΥ 11. 6, 4, 26) дуже важко відступали спартанці, оскільки відходили вночі й злякані. У переносному значенні цей приєднанник також поширений і позначає певний стан без часової конкретизації, але який асоціюється з темпоральними характеристиками: *ἐν εὐτυχίᾳ* у щасті; *ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιτόνω ἀκρήσει* (Θ. Іс. 2, 37-39) одні ще в дитинстві наполегливо вправляються.

Деякі приєднанники темпоральної семантики паралельно можуть мати розділове значення, яке визначається залежно від їх функціонально-семантичного навантаження у певному контексті. Так, приєднанник *κατά* має значення *протягом чогось, під час, у* (на позначення часу): *κατὰ πλοῦν* під час плавання, *κατὰ τὰ Μηδικά* під час перських воєн, *οἱ καθ' ἡμᾶς* наші сучасники. Проте за синтаксичною семантикою контексту він може набувати розділового значення, передавати певну ітеративність часових проміжків: *ἦν δὴ αἰεὶ καὶ νῦν ἔτι ἐξ ἐκείνου καθ' ἐμαυτὸν τῷ θεῷ πέμπουσιν* (Пл. Фаід. 58 А) *яке (посольство) вони завжди і донині з тих ще часів щороку посилають до бога; καθ' ἡμᾶς τε τοῦ καθ' ἡμέραν βίου* (Λит. 'Απ. 132) *понад щоденне життя*. Аналогічно та контекстно розрізняємо темпоральну семантику приєднанника *παρα*: *πάντα τὸν χρόνον* протягом усього часу, *παρ' ἡμέραν* щодень.

Темпоральну тривалість позначають також конструкціями з приєднанником *ἐν* *протягом чогось, впродовж чогось*, загальна семантика якого пов'язана з протяжністю у просторі і часі: *διὰ νυκτός* протягом ночі, *διὰ παντός τοῦ βίου* впродовж усього життя. Вони також можуть доповнюватися квантитативними характеристиками, що вказують на перебування протягом конкретного часового проміжку чи неконкретного (тривалого або нетривалого) часу. У латинській мові відповідниками до грецьких приєднанників на позначення тривалості дії є: *intra, sub, inter, in* з аблятивом та акузативом: *cis pauculos dies republica constituta* (Jul. 15) *впродовж небагатьох днів республіка була поновлена; centum oppida intra paucos dies in deditionem accepit* (Liv. 40, 49, 1) *сто міст впродовж не багатьох днів капітулювали перед ним; inter ipsum pugnae tempus decem naves in sinu stabant* (Liv. 32, 29, 2) *під час самої битви у бухті стояло десять кораблів*.

Приєднанник *ἐπί* у темпоральному значенні, керуючи родовим і давальним відмінками, перекладається *під час, при, за часів, протягом*: *ἐπὶ τοῦ πολέμου* під час війни, *ἐπ' ἐμοῦ* у мій час, *οἱ ἐφ' ἡμῶν* наші сучасники; *πρὸς δὲ ἕξασιν ἀπαξ ἐπὶ τῆς πρυτανικῆς ἰκασίας* (Α. 'Αθ. пол. 44) *потрібно заходити раз на кожну пританею. ἐπὶ νυκτὶ* протягом ночі; *ἐπὶ τῷ τέλει φράσομεν* (Пл. Ν. 818 D). У латинській мові його відповідниками виступають приєднанники *sub, in*: *in bello* під час війни; *sub decessu suo* під час його від'їзду; *quotidie vel potius in dies singulos breves litteras ad te mitto* (C. Att. 1, 7) *з кожним днем я посылаю до тебе все коротші листи*.

Невизначеність часу дії, вказівка на приблизне темпоральне маркування передають конструкції з приєднанниками *ἀμφί* та *περί* які в локативному значенні теж вказують на необмеженість *навколо, біля*. Порівняймо: *ἔδραμον ἀμφ' Ἀχιλλῆα* вони пробігли повз Ахілла, *ἀμφὶ δέλιον* надвечір. Для позначення часу у приєднанниково-

відмінкових конструкціях із прийменником *περί* біля, приблизно часто ставляться приблизні числові визначення: *περί τούτου τὸν χρόνον* близько цього часу; *περὶ εἰκοσὶ ἡμέρας ἐν αἷς οἱ πρέσβεις περὶ τῶν σπονδῶν ἀπῆσαν ἐσιτοδοτοῦντο*. (Θ. 1σ. 4, 39) *приблизно двадцять днів, протягом яких посла вели переговори про договір, роздавали хліб*. У латинській мові цим грецьким прийменникам відповідають *circa*, *circiter*, *juxta*, *prope*, *propter*, *sub*: *circa eandem horam* (Liv. 42, 57, 10) *приблизно о тій самій годині*; *octavam circiter horam* (Hor. Ep. 1, 7, 47) *близько восьмої години*.

Зіставлення аналогічних синтаксичних ситуацій у класичних мовах засвідчує, що препозитивно-субстантивні конструкції на позначення часу конкретизують загально-категоріальну ознаку темпоральності як прямого, так і відносного часу. Вони здатні відображати різнопланові характеристики часових параметрів світу і вказувати на темпоральні зрізи (передчас, післячас, проміжний час, точки відліку до і після дії) щодо конкретного часового орієнтира.

¹*Dyonisii Thracis Ars grammatica*. Ed. G. Uhlig. – Lipsiae, 1883. – S. 171; ²*Оленич Р.М.* Прісціан і антична грамати́ка. – Львів, 1973. – С. 194; ³*Мухин А.М.* Функциональный анализ синтаксических элементов. – М.; Л., 1964. – С. 22-24; ⁴*Вихованець І.Р.* Прийменникова система української мови. – К., 1980. – С. 54; ⁵*Адмони В.Г.* Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – С. 15-16; ⁶*Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І.* Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 170-171; ⁷*Соболевский С.И.* Латинский язык. – М., 1998. – С. 312; ⁸*Звонська-Денисюк Л.Л.* Давньогрецька мова. – К., 1997. – С. 401; ⁹*Балабан Ф.П.* Функциональная значимость предлога. – Кишинев, 1983. – С. 68; ¹⁰*Звонська Л.Л., Шовковий В.М.* Латинська мова. – К., 2003. – С. 276-292.

СИНТАКСИС

Арнольд Грищенко
Київський педагогічний університет імені Михайла Драгоманова

ПРОБЛЕМА ПІДМЕТА

Писать, только писать. Будем прилежны и пылки, будем бережно обращаться с подлежащим, будем лелеять сказуемое, будем нежны к людям и строги к себе.

(Е. Петров. Из воспоминаний об Ильфе)

Теорія й практика мають взаємодіяти, доповнюючи одна одну, в мовознавчих студіях і викладанні мовознавчих дисциплін як фахових у вищих навчальних закладах. Ідеться, зокрема, про те, що лінгводидактична практика покликана реагувати на новітні досягнення мовознавчої думки шляхом раціонального застосування відповідних принципів аналізу мовних одиниць і явищ, підтвердження або заперечення того, якою мірою вони розширюють обсяги традиційних (або навіть класичних) уявлень і дозволяють по-новому інтерпретувати механізми функціонування природної мови, таємниць якої, на думку П.Сльмслева, торкнувся геній.

Минуле століття було позначене активним пульсуванням мовознавчої думки, змінами дослідницьких критеріїв, а то й просто моди на певну наукову тематику. З такого погляду одним із безперечних лінгвістичних фаворитів був синтаксис. Речення як вершинну граматичну одиницю досліджували з формального, семантичного й комунікативного поглядів, його часто надмірно логізували, відриваючи від живомовної стихії й перетворюючи на об'єкт абстрактних калькуляцій, до його аналізу пристосовували різні типи граматик (пор., зокрема, такі з них, як трансформаційна, системна, залежностей, відмінків, функціональна та ін.).

Відомий американський мовознавець Д.Болінджер, аналізуючи коло питань, пов'язаних з істиною як проблемою лінгвістичною, з погляду словотворення життєвих реалій у широкому сенсі цього поняття шляхом мовних маніпуляцій, до яких вдаються чи то державні чинники, оцінюючи певні аспекти своєї діяльності, чи то великі й дрібні підприємці, рекламуючи свої вироби, закликав колег-лінгвістів взяти на себе професійну відповідальність за спотворення правди, реального стану речей власне мовними засобами, до яких належить, зокрема, пишномовний і неприродний стиль офіційної комунікації. "Спроможні ми взяти на себе таку відповідальність чи ні, – зазначав Д.Болінджер, – але нас наполегливо штовхає на це все, з чим ми маємо справу як у своїй науковій діяльності, так і за її межами. Візьмімо, наприклад, граматику речення. У цій золотій жилі залишилось не дуже й багато самородків. Якраз тепер старателі-лінгвісти скупчились над пресуппозиціями, абстрактними перформативами та іншими засобами, метою (або результатом) застосування яких є саме експансія того, що ті, хто пише або говорить, зробили нещодавно мітним. Популярністю користується вивчення контексту як лінгвістичного, так і соціального. Ми, крім іншого, відкрили лексику, зокрема, непролазні потреби нотоцій, евфемізмів і взагалі різного людського крутіства. Останнім прижили

ком для слабких духом залишається, напевне, тільки фонологія. Решті стає все важче й важче ховатися у вежі зі слонової кістки"¹.

Справді, речення як одиниця мовної структури, в якій сходяться й реалізуються не тільки всі властиві їй категорії та засоби вираження їх, а й значеннєві плани лексичних одиниць, не перестає бути об'єктом посиленої уваги дослідників – представників різних мовознавчих напрямів і шкіл – традиційно-урівноважених, традиційно-модерних і, нарешті, новітньо-новаторських. Сучасні західноєвропейські, американські й російські монографічні праці, журнальні публікації та навчальні посібники, в яких досліджується або висвітлюється з лінгводидактичною метою синтаксична проблематика, засвідчують такий потужний діапазон розбіжностей у поглядах на внутрішню структуру речення, лінгвістичну кваліфікацію й таксономію тих одиниць-понять, які визначають її природу, що, здається, виникає загроза втрати самого об'єкта аналізу – речення як "золотої жили".

З багатьох суперечливо трактованих аспектів речення еталонну, або центрально-системну, реалізацію якого пов'язують з ядерною синтаксичною конструкцією – простим двоскладним розповідним реченням, звернімо увагу, зокрема, на такі три конкретні проблеми: 1) засадничі принципи формування цієї синтаксичної одиниці; 2) рангову кваліфікацію властивих їй структурно-функціональних складників; 3) формальні засоби вираження відповідних структурно-функціональних складників.

Засадничим у формуванні й функціонуванні речення, його домінантою певна частина сучасних дослідників, вважаючи на лінгвістичну традицію, репрезентовану твердженнями надто авторитетних дослідників, вважає дієслівний присудок. На вербоцентричній структурі речення наполягав В.Гумбольдт. Він наголошував, що дієслово докорінно відрізняється від імені та інших частин мови, які можуть виступати в простому реченні. "Решта слів речення подібні мертвому матеріалові, що чекає свого поєднання, і тільки дієслово є сполучною ланкою, яка містить у собі й поширює життя... Думка, образно висловлюючись, за допомогою дієслова залишає свою внутрішню обитель і переходить у дійсність"².

На матеріалі найрозвиненіших з формального погляду мов О.Потебня дійшов категоричного узагальнення, згідно з яким головне, тобто не залежне від інших, речення (крім випадків вилучення з його структури дієслова) обов'язково має у своєму складі *verbum finitum* – дієслово у вузькому сенсі без дієприкметникових форм. Отже, *verbum finitum* саме по собі формує речення³.

Вербоцентрична засада речення стала популярною в російському мовознавстві другої половини XIX ст. Одним з найяскравіших adeptів цієї засади був А.Дмитрієвський. У статті "Практические заметки о русском синтаксисе", опублікованій у журналі "Филологические записки" в 1877–1878 pp., він доводив, що речення містить у своєму складі не два головні члени, а тільки один – присудок. Для обґрунтування цієї тези використано виразну метамовну метафору – досить поширений і дієвий прийом аналізу мовних явищ: "Не два головні члени речення, а тільки один. Присудок – це необмежений володар, цар речення: якщо в реченні є, крім нього, інші члени, вони строго йому підпорядковані й від нього тільки одержують свій сенс і значення; якщо їх немає, навіть підмета, присудок самостійно достатньою мірою виражає думку і складає ціле речення. По-іншому сказати: і саме речення є не що інше, як тільки присудок, або з доданими до нього іншими частинами"⁴. Зі статусу присудка як володаря й царя речення випливало, що підмет являє собою різновид додатка, і тому згаданий автор зазначав: "Додаток, який відповідає на питання називного від-

мінка, називається підметом, або найближчим додатком; той, що відповідає на питання знахідного відмінка без прийменника, – прямим додатком, на питання всіх інших відмінків, а також і знахідного з прийменником, – непрямым додатком⁵. А.Дмитрієвський, заперечивши схилення перед підметом як "богомгромавержцем", "головним і єдиним громавержцем присудка", перемістив підмет з рангу головних членів речення до статусу додатків: "... серед додатків підмет – головний додаток, порівняно з присудком, він другорядний член речення"⁶. В.Храковський звернув увагу на ще одну образно-метафоричну кваліфікацію речення, висловлену А.Дмитрієвським. Ідеться про динамічну характеристику, суть якої зводиться до того, що речення являє собою драму, вираження думки за допомогою слова. У цій драмі слово виступає актором дії – думки. В детальнішій інтерпретації природа речення-драми виглядає так: "Предмети-додатки – дійові особи сцени; обставини – сама сцена, а речення – драма думки"⁷. Очевидно, не випадковим став мотив речення-драми у Л.Теньєра, який, за припущенням В.Храковського, міг знати праці А.Дмитрієвського, займаючись проблемами російського мовознавства⁸. У структурі простого речення згідно за вербоцентричною концепцією Л.Теньєра, центральним є дієслівний вузол. Саме він виражає своєрідну маленьку драму, яка обов'язково має дію, дійових осіб і обставини. З погляду власне лінгвістичної інтерпретації актори, дії й обставини стають відповідно дієсловом, актантами й сирканстантами в структурному синтаксисі⁹.

Л.Теньєр категорично заперечував опозицію суб'єкт – предикат у реченні як поняття, що "ідуть від апріорної логіки, яка не має стосунку до лінгвістики"¹⁰. І, нарешті, ще про одну метафоричну інтерпретацію вербоцентричної природи речення, яка належить відомому швейцарському мовознавцеві Г.Глінцу, авторі фундаментальної праці "Die innere Form des Deutschen (Eine neue deutsche Grammatik)". Шляхом лінгвістичного експерименту, суть якого полягала в переміщенні (Verschiebeprobe), заміні (Ersatzprobe) й вилученні (Weglassbarkeit) відповідних компонентів речень, Г.Глінц ідентифікував особливий, надзвичайний член, що завжди замінюється однослівним, подібним собі відповідником і становить міцний полюс у структурі речення, виступаючи в ньому на другому, останньому або першому місці. Цей складник дістав назву провідного члена (Leitglied). З погляду вираження Leitglied є не що інше, як дієслівні норми, об'єднані під назвою verbum finitum. Роль дієслова (Leitglied) Г.Глінц порівняв із точкою Архімеда, яка в структурі речення служить джерелом і підставою руху й осягнення призначення решти його складників¹¹.

Абсолютизація вербоцентричної природи речення не має під собою достатніх підстав, незважаючи на провідну роль дієслівного присудка у формуванні об'єктних (актантних) і обставинних (сиркантантних) семантико-синтаксичних відношень. Необхідно особливо наголосити, що в двоскладному реченні (перехідному і неперехідному) співіснують дві "Архімедові точки" – підмет і присудок (суб'єкт і предикат) як функціональні складники, на взаємодії яких ґрунтуються не присудковість, а предикація. "Основним синтагматичним актом, який одночасно являє собою і акт створення речення, є предикація. Тому функціональний синтаксис вивчає головним чином типи предикації, враховуючи при цьому форму і функцію граматичного підмета. Щоб чіткіше виділити функцію підмета, достатньо порівняти актуальне членування речення на тему й нисловлення з формальним членуванням речення на граматичний підмет і граматичний присудок..."¹². У структурі описуваної реченням позамовної ситу-

ації (реальної, ймовірної, уявної, матеріально реалізованої або ж побудованої на відношеннях між абстрактними сутностями) підмет виступає насамперед як виразник носія предикативної ознаки, з чого випливає, що дієслівний присудок (дієслівний вузол) виконує саме ознакову функцію і, отже, не може підпорядковувати собі підмет, перетворюючи його на один із залежних складників речення, навіть якщо йому надають статус першого серед додатків. Не можна не погодитись із твердженням, що в позиції підмета як прототипічного структурного носія предикативної ознаки найповнішого вираження набуває функція субстанції, який у семантико-синтаксичній структурі речення приписується предикативна ознака¹³. Частинам мови, як відомо, властиві визначальні для них ономазіологічні характеристики. З чотирьох кардинальних частин мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник) тільки іменникові властива субстанціальна семантика, тоді як дієслова, прикметники й прислівники функціонують як імена ознак, або атрибутів відповідних субстанцій¹⁴.

На ґрунті актантної інтерпретації речення підмет характеризує як лівобічний поширювач предиката, хоч насправді він не виконує поширювальної функції, властивої об'єктивним синтаксемам, функціонування яких у реченні з дієслівним присудком впливає з потреб конкретизації лексичного значення відповідного дієслова. Така конкретизація, як відомо, відбувається шляхом заповнення справді придієслівних (приприсудкових) позицій іменниковими формами (безприменниковими й применниковими), які, образно висловлюючись, у структурі речень виступають у відповідних синтаксичних одностроях і беруть безпосередню участь у вираженні формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних відношень конкретних синтаксичних конструкцій. Традиційне поняття групи присудка не втрачає своєї аналітичної ваги, тому що воно об'єднує всі форми й позначувані ними функціональні складники речення. Тут доречно наголосити, що на першому рівні структурного поділу речення у знаменитій синтаксичній концепції Н.Хомського, яка заволоділа лінгвістичним світом з 1957 р., виділяються дві функціональні частини речення – іменна фраза (NP), яка фактично відповідає традиційній групі підмета, й дієслівна фраза (VP), яка фактично відповідає групі присудка, причому фраза може мати у своєму складі одиничну словоформу, як, наприклад, іменник у формі називного відмінка і *verbum finitum*. NP і VP не перебувають у взаємному підпорядкуванні. Вони безпосередньо підпорядковані реченню, позначуваному як S, тобто S → NP + VP. Фрази NP і VP у свою чергу можуть ускладнюватись за рахунок відповідних залежних складників, внаслідок чого відбувається розгалуження їх як еквівалентів традиційних груп підмета і присудка. Метафорично NP і VP порівнюються із сестрами-дочками спільної для них матері – речення (S).

Нівеляція ролі підмета, декларованої в наданні йому статусу так званого лівобічного поширювача дієслова-присудка, який, згідно з відповідними твердженнями, заповнює згадану топологічну позицію у межах валентної рамки предиката, протистоять дуже вагомі лінгвістичні аргументи. В.Порціг кваліфікував зв'язок між підметом і присудком (суб'єктом і предикатом) як відношення між двома членами речення, абсолютно відмінне від інших відношень у межах речення. Згаданий дослідник зауважував, що відношення між підметом і присудком виступає джерелом поширення речення іншими членами, які відповідним чином конкретизують як підмет, так і присудок і безперечно формують його інформативно-змістовий план. Оперуючи поняттям послідовності рангів зв'язків між членами речення, згаданий визначний мовознавець наголошував на структурній важли-

ності кістяка речення, утворюваного підметом і присудком. На його тлі стає можливою функціональна реалізація складників речення нижчих рангів, які з погляду розподілу інформації в реченні, репрезентованому конкретним висловленням, можуть бути вагомішими порівняно з головними членами¹⁵.

На засадничу роль підмета і присудка у структурі речення звернув увагу П.Флоренський, особливо наголосивши, що підмет і присудок визначають собою розмах думки, яка само-обмежується, стискається, включає себе в амплітуду підмета – присудка. Між підметом як тим, про що ми говоримо, й присудком як тим, що ми говоримо, міститься весь простір думки, тобто відтінків і наступних обмежень, реалізованих обставинами¹⁶.

Можливість вважати підмет одним із залежних від дієслова-присудка компонентів речення заперечував вагомими аргументами В.Адмоні. Для присудкового (сказуемого) відношення, на його думку, важливий двобічний зв'язок обох його компонентів, а не статус одного з компонентів як безпосередньо "приписаного" до іншого. Зв'язок між підметом і присудком полягає не тільки у відношенні присудка до підмета, а й навпаки. "Обидва ці компоненти прямують один до одного. Присудкове відношення виникає тільки там, де береться слово, що виражає предметне поняття, з метою динамічного означення його, безпосереднього приписування йому в момент мовлення якого-небудь означення, прикмети (в найширшому сенсі слова)... Напряв від цього слова (підмета) до слова (або словосполучення), яке виражає приписувану ознаку (присудка), за наявності зустрічного спрямування від присудка до підмета і є той необхідний напряв, без якого не може бути присудкового відношення"¹⁷.

Принцип взаємозалежності-взаємоспрямування між підметом і присудком як визначальну засаду їхнього функціонування у структурі речення обґрунтував Г.Брінкманн. Між підметом і присудком існує специфічне напруження. Коли називається суб'єкт (підмет), відкриваються певні можливості висловлення, які не можна вважати необмеженими, тому що кожне мовне поняття позначене відповідним радіусом дії у висловленні, перебуваючи у значенневому узгодженні з іншими мовними поняттями. Отже, від підмета погляд спрямовується в різні, задані мовою, напрями. Присудок визначає, який напряв стає реалізованим у конкретному випадку. З позиції підмета ми спрямовуємо погляд вперед на перспективу можливостей; з позиції присудка як уже реалізованої дійсності ми спрямовуємо ретроспективний погляд на підмет і констатуємо, що дійсність, реалізована присудком, належить до можливостей, відкритих підметом. Отже, між підметом і присудком існує напруження можливість – дійсність. Підмет указує на перспективу присудка, а присудок – на ретроспективу підмета. У цьому полягає зв'язок підмет (суб'єкт) ↔ присудок (предикат). Від інших синтаксичних зв'язків (наприклад, атрибутивних) предикативний зв'язок відрізняється передусім тим, що він взаємний за своєю природою, тоді як однібічне відношення ґрунтується на підпорядкуванні одного елемента іншому¹⁸. Так, об'єктні синтаксеми (за іншими термінологічними кваліфікаціями: правобічні поширювачі дієслова-присудка, актанти, партиципанти, комплементи) функціонують як однібічні залежні, підпорядковані і тому мають статус поширювачів.

Проблему підмета лише частково висвітлено в цій розвідці. До уваги було взято просте двоскладне речення. Йому належить центральне місце в синтаксичній системі української мови, тому що природу складного й односкладного речення можна визначити тільки на тлі двоскладного, зважаючи на відповідні процеси синтаксичної деривації. Не заперечуючи дуже важливої ролі дієслівного

присудка як одного з виразників синтагматичного для двоскладного речення акту предикації, як безпосереднього джерела формування складної за формальними й функціональними зв'язками групи присудка, необхідно ще раз наголосити, що кваліфікація підмета як лівобічного поширювача присудка позбавлена підстав. Означуване не може бути залежним від того, що його означає.

¹Боллинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 26; ²Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 199; ³Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I–II. – С. 84; ⁴Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М., 1958. – 290; ⁵Храковский В.С. Истоки вербоцентрической концепции предложения в русском языке // Вопр. языкознания. – 1983. – № 3. – С. 115; ⁶Виноградов В.В. Указ. раб. – С. 293; ⁷Храковский В.С. Указ. раб. – С. 116; ⁸Там же; ⁹Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 117; ¹⁰Теньер Л. Указ. раб. – С. 118-119; ¹¹Glinz H. Die innere Form des Deutschen. – Francke Verlag Bern und München, 1965. – S. 97; ¹²Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964. – С. 164; ¹³Бондарко А.В. Носитель предикативного признака (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. – 1991. – № 5. – С. 32; ¹⁴Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М., 1981. – С. 115; ¹⁵Porzig W. Das Wunder der Sprache. – München, 1971. – S. 141-142; ¹⁶Флоренский П.А. Термин // Вопр. языкознания. – 1989. – № 3. – С. 110; ¹⁷Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л., 1973. – С. 22; ¹⁸Brinkmann H. Die deutsche Sprache : stait und Leistung. – Düsseldorf, 1962. S. 458.

Анатолій Загнітко
Донецький університет

Типологія синтаксичних зв'язків у внутрішній структурі українського простого речення

Внутрішньосинтаксичні і зовнішньосинтаксичні значення розрізняються тим, що перші безпосередньо пов'язані із закономірностями синтагматики компонентів речення, які у своїй цілісності структурують його об'єктивний зміст. Зовнішньосинтаксичні значення співвідносяться із тими додатковими суб'єктивно привнесеними смислами, що марковані специфікою ситуативно-мовленнєвої комунікації. Вони охоплюють той спектр значень, що пов'язані з авторизованими, заперечними, темпорально-дейктичними та іншими значеннями.

Розгляд системи внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків та їхніх форм дозволяє встановити особливості формально-граматичної будови речення та окреслити закономірності співвідношення із семантико-синтаксичною, власне-семантичною, комунікативною структурою, простежуючи площини їхньої корелятивності/некорелятивності.

Метою пропонованої статті є концептуальний розгляд усього спектру синтаксичних зв'язків, що реалізуються у структурі простого речення, та вияв ядерних/периферійних синтаксичних форм їхнього вияву.

Внутрішня структура простого українського речення являє собою досить складне утворення, що на формально-граматичному рівні формується відповідними синтаксичними зв'язками. При цьому розгляд останніх слід ґрунтувати на врахуванні специфіки *номінативно-денотативної* та *предикативної* функцій речення. Номінативно-денотативна функція речення – це вичерпна реалізація його компонентами типової пропозитивної ситуації, що відображається в особливостях відношень компонентів між собою та закономірностях

їхньої реалізації номінативними засобами у реченнєвій структурі. Основною одиницею **номінативно-денотативної** функції речення є денотативні ролі, що диференціюються на актантні, сирконстантні і предикативно-атрибутивні. До актантних ролей належать учасники певної події та визначуваний перебігом події чи стану статус учасників: *Батько любить своїх дітей* → *Батько* (перший актант) *любить* (предикат) *своїх* (атрибут) *дітей* (другий актант). Перший актант може акумулювати в собі сумарну кількість учасників дії, носіїв стану, актуалізуючи локативність, квалітативність, дистрибутивність та ін.: *Завод випускає продукцію*, де завод репрезентує усіх тих, хто працює на ньому, нагонууючи локативні параметри. Особливо вартісною постає диференціація і деталізація семантичного окреслення членів речення, що й дозволяє кваліфікувати "семантичні ролі" як позначення семем членів речення, що у своїй сукупності охоплюють інваріантні (їх може бути один і кілька) і варіантні реалізації. Порехідну площину таких виявів складають синкретичні вияви типу "інструментальний суб'єкт" (*Камінь розбив вікно*), "адресатний суб'єкт" (*Мати отримала листунок*) та ін. Ситуативно-пропозитивний рівень речення дозволяє говорити про суб'єктний агентив, об'єктний агентив і под., що найбільшою мірою корелює з відповідними денотатами.

Предикативна функція речення ґрунтується на відношенні його змісту до об'єктивної дійсності, що відображено в усіх відомих на сьогодні граматиках. Предикативна функція найбільше виявляється в базовому **предикативному** реченневотвірному синтаксичному зв'язку, основною формою вияву якого постає **координація**, що виявляється в закономірностях взаємопогодження форм підмета і присудка (особи, роду, числа (детерміновані підметом), форми підмінка (визначувані присудком)): *Вітри кучеряві беру я у серце*, *Гаями, полими бреду...* (С.Будний); *Лиш де-не-де прокинеться пташка*, *непевним голюсом обізветься зі свого затишку* (М.Коцюбинський). До координації прилягають синтаксичні форми **взаємовияву** і **співположення**. **Взаємовияв** окреснюється в тому, що два слова однієї частиномовної семантики реалізують синтаксичні функції підмета і присудка завдяки відповідному внутрішньореченнєвому розташуванню: *Людські пісні – найглибша мука*, *найвища радість на юмлі* (М.Рильський); *Кожна пісня моя – віку мого день* (І.Франко); *Учити – завжди удосконалювати себе* (А.Яна); *Вік прожити – не ниву пройти гомінку* (А.Малишко); *Керувати для мене – це знаходити спосіб допомагати кращим силам у літературі* (І.Драч). Синтаксична форма **співположення** виявляється в особливому присудковому або підметовому статусі окремих непредикативних іменниково-прийменникових форм або позбавлених словоміни і будь-яких формальних окреслень неморфологізованих форм, пор.: *Небо в зорях*; *Мати в санітарах*; *Син у мандрах*; *Микола тут за старшого* (А.Яна); *Уже всі нагоготові*; *Це так було красиво – збігають по сходах вниз!* (І.Жиленко). Синтаксичну позицію підмета може займати словосполучення, що структурується підрядним прислівним зв'язком у синтаксичній формі **інтеграції** із семантикою кількості: *п'ять хлопців, сім куців, шість учнів*. Специфіка **інтеграції** виявляється в тому, що у межах словосполученнєвої парадигми репрезентуються дві форми підрядного прислівного синтаксичного зв'язку – форма керування в початковій формі словосполучення і форма неповного фо-

римально-граматичного узгодження у всіх інших: *п'ять учнів* – наз.в. (синтаксична форма керування) → *п'ятьох учнів* – род.в.; *п'ятьом учням* – дав.в.; *п'ятьох учнів* – знах.в.; *п'ятьма учнями* – орудн.в.; (*на*) *п'ятьох учнях* – місцв. (синтаксична форма узгодження), тобто синтаксична форма інтеграції = синтаксична форма керування + синтаксична форма узгодження.

Особливим постає вияв предикативного зв'язку в реченневих структурах типу *Ой не шуми, луже, зелений байраче! Не плач, не журися, молодий козаче!* (Нар.тв.); *О кобзо, світу заспівай, що наш співець не тільки грає, не тільки бореться за край, а із мечем в бою вмирає* (О.Олесь); *О земле втрачена, явися бодай у зболеному сні, і лазурово простелися, і душу порятуй мені* (В.Стус), в яких компоненти граматичної основи виражені формами кличного відмінка *луже, байраче, козаче, земле* та формами наказового способу дієслова *шуми* (модифікована форма *не шуми*), *плач, журися* (модифіковані форми *не плач, не журися*), *заспівай, явися*. У цих реченнях форми кличного відмінка перебувають у предикативному зв'язку з формою дієслова-присудка. Зв'язок між цими компонентами кваліфікувався по-різному. Одні лінгвісти, стверджуючи підметовий статус форми кличного відмінка (О.Потебня, Є.Тимченко та ін.), вважали, що між ними наявний активний зв'язок. Підтвердженням такої тези постає взаємоузгоджуваність форм. При цьому слід відмежовувати підметову функцію форми кличного відмінка від функції звертання, уточнювального компонента, прикладки і навіть присудка¹. У функції підмета форма кличного відмінка є компонентом граматичної основи речення, те саме, очевидно, стосується і функції іменної частини складеного іменного присудка, поза реченням форми кличного відмінка виступають у функції "зовного слова"². Подібні думки висловлює І.Кучеренко, наголошуючи, що кличному відмінку притаманна функція й одночленного спонукального речення³. Водночас констатується, що з формою вокатива у функції підмета узгоджуються форми присудка⁴, що цілком логічно випливає з його доцентрово-суб'єктної теорії речення. Цілком мотивованим є твердження лінгвіста про те, що кваліфікація вокатива як звертання "не дає ніякої характеристики такого іменника як явища граматичного, не розкриває його функцій як члена речення"⁵. Мабуть, коректніше витлумачувати синтаксичну форму предикативного зв'язку підмета-кличного відмінка з присудком як *співвідносність*⁶, оскільки в цьому разі такі форми співвідносяться одна з одною, а не узгоджуються. Підмет, виражений формою кличного відмінка, послідовно реалізує функцію адресата – потенційного суб'єкта дії (у формально-граматичному плані – функція підмета): *Земле, радій і цвіті!* (Леся Українка); *Благослови, мати, весну закликати* (Нар. тв.)⁷.

Важливим також у структуруванні речення постає підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у сильній формі вияву – *керуванні* (*Учитель* (хто?) ↔ *продовжував знайомити* → (кого?) *учнів* (з чим?) з *новим текстом*), що ґрунтується на властивостях морфологічно опосередкованої міжреченневої граматичної категорії валентності (семантико-синтаксичної – за тлумаченням І.Вихованця⁸, Т.Масицької⁹). Ядерні компоненти морфологічно опосередкованої міжреченневої граматичної категорії валентності охоплюють усі субстанційні значення: а) суб'єкта (*Дитина* (хто?) *малює*; *Байраками їхав до війська* (хто?) *Григорій Труволя* – *козак молодий, що дубок, та бувалий в боях* (М.Стельмах)); б) об'єкта

(Любила Галинка сімейні (що?) **вечори...** (Л.Тараненко); *Діти доглядають (що?) сад*); в) адресата (**Матерям** (кому?) *шлемо ми наш низький уклін* (А.Яна); *Учитель читав казку (кому?) дітям*); г) інструмента у двох його основних семантичних різновидах – знаряддя і засіб (**Косами** (чим?) *косили косарі хліб від самої зорі* (А.Яна); *Мати вкрила дитину (чим?) хустиною*); г') локатив – у двох його основних семантичних варіантах: вихідний пункт руху і кінцевий пункт руху (*Повстанці вийшли (звідки?) із села опівночі* (А.Яна); **До хутора** (куди?) *прямували останні вантажівки* (А.Яна)). Валентнозумовлене заповнення синтаксичних позицій максимально сприяє посиленню доцентрових внутрішньореченневих інтенцій, оскільки їх порушення активізує внутрішньореченнєві аналітичні тенденції, орієнтовані на виокремлення та актуалізацію певної інформації: *Ми приїдемо усі. До перемоги* (В.Чумак). Сукупність синтаксичних зв'язків цього рівня відображають особливості внутрішньореченнєвої лінеарності та сигналізують про національно-мовну специфікацію окремих інваріантних і варіантних виявів стрижневих і залежних слівформ.

У внутрішньореченнєвій структурі виявляються також усі синтаксичні форми словосполученнєвого прислівного підрядного зв'язку, що, окрім керування, охоплюють: а) **узгодження** (**Вірний** (який?) *син трудової поневоленої України Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надії* (О.Гончар)); б) **прилягання** у двох його різновидах – власне-прилягання і відмінкове прилягання (*До сонних хлопчаків, всміхаючись, підходив їхній (чий?) гість, хороший дядько Клим...* (М.Бажан); *І квіти (які?) в росі несе хлопчина з поля* (А.Яна)); кореляція (*Зажурився москаль-каліка: Де йому подітисся?* (Т.Шевченко); *А по краю-небокраю сходять ранки* (П.Усенко)); в) **кореляція** (*То хліб, що матінка-гуцулка з долівки вчила піднімати...* (Д.Павличко)). Наявність узгоджуваних (*Моя мати завжди шанувала своє рідне село* (А.Малишко)), корелятивних (*Непереможним є народ-борець, що шанує своє минуле* (А.Яна)) або прилеглих (**В думках** *Марко вже виводив сюди сіячів* (М.Стельмах)) компонентів у внутрішньореченнєвій структурі сигналізує про її поліпредикатність (його семантичну неелементарність). Водночас виокремлення одного з елементів, які пов'язані синтаксичними формами узгодження, кореляції, прилягання ні в якому разі не сигналізує про розрив єдиної реченнєвої структури, оскільки часто інформація, уміщена в них, постає як щось додаткове, характеризуючись відтінком су провідності, уточнення тощо: *Та й як було не нажити, коли майже щотижня – гості на колгоспний поріг. Непрохані й прохані. Більше прохані* (А.Дімаров). У цьому разі компонент *Непрохані й прохані. Більше прохані* структурно орієнтований на речення *Та й як було не нажити, коли майже щотижня – гості на колгоспний поріг*, в якому наявний іменник *гості*, щодо якого ад'єктиви *Непрохані й прохані. Більше прохані*, виражені пасивними дієприкметниками, виступають характеристорами і градуують цю властивість завдяки яскраво вираженому лексичному повтору. Водночас вони є носіями додаткових характерологічних ознак і набувають формально-граматичних ознак ад'єктивної субстанційності, що дозволяє їх кваліфікувати як неповні речення з наявною іменною частиною. Щоправда, окремо перебувають випадки виокремлення узгоджуваних ад'єктивів, що в синтаксичному аспекті постають наслідком розчленування цілісних смислових одиниць, пор.: *темні ліси, синє море* та ін. (*І понесла зайчика лиси-*

ця лісами. **Темними-темними** (Нар. тв.)). Такі ситуації складають специфічний вияв розчленування єдиного цілого на окремі актуально значущі компоненти.

Своєрідність синтаксичної форми узгодження підрядного прислівного зв'язку виявляється в тому, що в сучасній українській мові вона активно розвивається, підтвердженням чого постає постання формально-граматичного, смислового й асоціативного її різновидів (за О.Скобликовою). Специфіка формально-граматичного узгодження простежується в тому, що залежне слово узгоджується у своїх морфологічних формах зі стрижневим: **зелений** (чоловічий рід, однина, називний або знахідний відмінок) **ліс**; **холодна** (жіночий рід, однина, називний відмінок) **вода**; **рідне** (середній рід, однина, називний або знахідний відмінок) **село**. Сислове узгодження в сучасній мові значно розширює свій діапазон, охоплюючи, крім хрестоматійно усталених іменників типу **плакса, сирота, листоноша, нероба**, й іменники-назви осіб за професією, соціальним статусом та ін.: **отоларинголог, невропатолог, хірург, анестезіолог, кардіолог; сержант, прапорщик, капітан, майор, полковник, генерал-майор; прем'єр-міністр, президент**, пор: **Наша терапевт знову не хотіла нікого слухати...** (О.Ільницький); **Новопризначена майор-експерт захотіла змінити порядки** (Патріот України). Найсвоєріднішим постає асоціативне узгодження, що послідовно реалізується в узгодженні залежного компонента з імплікованим компонентом – назвою родового поняття: **смачний олександрюлі** (сорт винограду (**виноград** – назва родового поняття)); **запальний шимі** (різновид танцю (**танець** – назва родового поняття)), **свіжа кольрабі** (різновид капусти (**капуста** – назва родового поняття)).

Сюди ж належать: 1) сурядний (*У полі раптово зацвіли ромашки і чебрець* (О.Слісаренко)), 2) напівпредикативний (*Учні, надзвичайно стривожені повідомленням, розійшлися по класах* (Б.Осадчук)), 3) детермінантний (*У лісі дівчата побачили дупло дятла* (Є.Гуцало)); 4) приєднувальний (*Того дня ми приїхали додому вчасно, годині о дев'ятій* (А.Яна); *У багатьох батьків, та й у педагогів, такий підхід до дітей, начебто вони назавжди залишаться дітьми* (В.Сухомлинський)); 5) опосередкований (*А він дивився на неї, на її білі прекрасні руки, на її чисте-пречисте лице, плавав поглядом у тихій воді її бездонних очей, і здавалося йому, що тут, біля них, час зупинився зовсім...* (П.Загребельний)) та 6) дуплексивний (*Хурем зайшла стривожена...* (П.Загребельний)) реченневомодифікаційні зв'язки. Реченневомодифікаційний статус цих синтаксичних зв'язків простежується в тому, що за умови наявності у реченні однієї із синтаксичних форм такого зв'язку у ньому реалізується більше, ніж одна пропозиція. Під пропозицією мається на увазі елементарний семантичний зміст (*Дівчина працює; Хлопець старанний; Жита половіють; Мати відчищає сіпльо посуд від бруду* та ін.). Окреслені синтаксичні зв'язки вводять в реченневу структуру компоненти, що постають носіями об'єктивної модальності.

Особливості **сурядного** зв'язку виявляється в тому, що поєднувані за його допомогою елементи займають у реченні тотожні синтаксичні позиції (традиційно кваліфікуються як однорідні члени). Засобом вираження сурядного зв'язку виступають сурядні сполучники зі значенням єднальності, зіставності, протиставності, розділовості та відповідна інтонація, інколи тільки інтонація: **Кожним словом, кожним променем, кожним болем своїм живе в душі нашого**

нороду людина, що ім'я їй – Леся Українка (О.Гончар); *Ані при хатньому багатті привітному, Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю Він не забув своєї Беатриче* (Леся Українка); *Життя не прогулянка, не забава, а важка праця* (І Цюпа); *Не видно і самого океану з височини, а тільки гори хмар, То снігових, то сивих, то блакитних* (М.Рильський); *Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи* (О.Гончар).

Напівпредикативний зв'язок реалізується внаслідок позиційної маркованості відповідного компонента, який перебуває у постпозиції щодо означуваного слова, та смислового навантаження цього компонента. Супровідним чинником постає інтонація: *Ген килим, витканий із птиць, летить над полем* (П.Костенко); *Діла мої, буденні і великі, Відкриті перед людством, як сльоза* (І.Олійник). Напівпредикативний зв'язок може бути прямим і непрямим. Прямий реалізується в синтаксичних формах з чітко окресленим показником. Залежно від типу останнього пряма напівпредикативність диференціюється на власне-напівпредикативність і додаткову дієслівну напівпредикативність. Пряма власне-напівпредикативність реалізується у структурно-позиційному закріпленні відокремлюваного компонента та відповідному його інтонаційному оформленні. Перебуваючи у препозиції, відокремлений компонент несе основне кваліфікаційне наповнення: *Гнутий, перекручений, дуб знову зустрів своєми могутніми грудьми нові північні вітри* (А.Яна). Основною ознакою додаткової дієслівної напівпредикативності постає спрямованість на суб'єкта і приписування йому відповідної активно виявленої ознаки. Здебільшого така дієслівна напівпредикативність реалізується дієприслівниковим (інколи одиничним дієприслівником) або інфінітивним зворотом: *Щохвили творим ми нове, Ідучи, співаючи і мислячи* (В.Бичко).

Непряма напівпредикативність постає у двох різновидах: а) "згорнута" і б) прихована (відображена), при цьому "згорнута" непряма напівпредикативність реалізується в особливих відокремлених зворотах, у яких уміщений суб'єкт, а предикат легко домислюється внаслідок асоціативного зв'язку із граматичною основою речення. Маркером таких утворень виступають прийменники *крім* (окрім), за винятком та їхні аналоги: *Що є іще, крім ніжності* (О.Пахльовська); *Крім хмар низьких – не все на світі чорне* (Я.Ярош); *Окрім комп'ютерних класів, до початку навчального року в школі укомплектовано сучасні кабінети хімії та фізики* (Голос України). Непряма прихована напівпредикативність повністю виявляється внаслідок асоціативного чи прямого порівняння. Відображеною такою непрямою напівпредикативністю вважається тому, що основний предикат наче підображається у відокремленому компоненті, окреслений суб'єкт якої може бути покваліфікований у цьому разі як самодостатній: *Через душі, мов через вокзали, Гуркотять состави почуттів* (В.Симоненко).

Детермінантний синтаксичний зв'язок у реченнєвій структурі простежується в разі вільного прилягання певного компонента до граматичної структури речення: *А за садом луг у росах* (П.Сингаївський); *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В.Сосюра).

Особливість **приєднувального** синтаксичного зв'язку полягає в тому, що він реалізується тільки на рівні речення. Приєднані конструкції поділяються до додатковим інформаційно-кваліфікаційним тлом, їх вияв є прилегло нічним *І ось*

ми пам'ятали цей останній дзвінок, його мелодійний передзвін, і до того ж тихий, непомітний (А.Яна).

Опосередкований синтаксичний зв'язок забезпечує включення одного, двох або більше компонентів у реченнєву структуру опосередковано, тобто через заповнену синтаксичну позицію валентнозумовленого члена речення або шляхом уточнення детермінанта відповідної семантики: *І слава йде про нас далеко, в усі кінці, в усі краї* (М.Терещенко); *Все наше – од росинки на вікні До вічної Тарасової музики – передаю синам своїм і внукам, і не на день минувший – на віку!* (Б.Олійник); *Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати* (І.Вільде). Компоненти **далеко, наше** постають валентнозумовленими у відповідних реченнєвих структурах, а опосередковані елементи **в усі кінці, в усі краї і од росинки на вікні До вічної Тарасової музики** включені в речення через названі валентнозумовлені компоненти, а в реченні *Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати* опосередкований елемент **особливо пальми і аспарагуси** включений у речення завдяки власній уточнювальній семантиці щодо підмета *квіти*. Уже цього достатньо, щоб помітити, що поняття опосередкованості охоплює щонайменше два семантично-узагальнених різновиди опосередкованих компонентів – повторно-конкретизувальна тотожність і уточнювально-пояснювальний плеоназм. У реченнях *І слава йде про нас далеко, в усі кінці, в усі краї; Все наше – од росинки на вікні До вічної Тарасової музики – передаю синам своїм і внукам, і не на день минувший – на віку!* опосередковані елементи характеризуються повторно-конкретизувальною тотожністю щодо валентнозумовлених членів речення, а в реченні *Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати* опосередкованому елементу притаманний уточнювально-пояснювальний плеоназм, оскільки в ньому повторюється заявлена семантика підмета *квіти*, але у дещо уточнювальному і пояснювальному аспектах.

Іншу групу реченнєвомодифікаційних синтаксичних зв'язків складають: а) модальний та б) інтродуктивний, що співвіднесені з суб'єктивною модальністю. Остання охоплює спектр поглядів мовця на повідомлюване, його оцінку висловленого та ставлення до учасників мовленнєвого акту комунікації, пор.: *Того, можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний освітати світ* (М.Рильський); *Народився Степан Васильченко (справжнє його прізвище Панасенко) 1879 року на Чернігівщині, в старовинному містечку Ічні, яке не раз згадується в нашій історії* (О.Гончар). Перший різновид синтаксичного зв'язку слід вважати суб'єктивно-модальним реченнєвомодифікаційним синтаксичним зв'язком, що спрямований на ускладнення оцінно-емоційних та експресивно-забарвлених смислів речення, реалізацію в його структурі кількох вимірів суб'єктивної модальності.

Суттєва різниця між модальним та інтродуктивним синтаксичним зв'язком полягає в тому, що перший спеціалізується на включенні в реченнєву структуру спеціалізованих елементів на позначення: а) впевненості, достовірності (*Звичайно, Лютер ... тільки вільний виразник настроїв свого часу і свого суспільства* (М.Хвильовий)); б) непевності (*Може, серце моє розтривожили чари весняні* (Д.Луценко)); в) уточнення (*То, бувало, каже дід: хто ж поїде, сину?* (С.Руданський)); г) актуалізації повідомлюваного (*І, нарешті, це зовсім*

не розумне захоплення... (М.Хвильовий)); г) уточнення (*Це, так би мовити, ще тільки початок розмови* (Голос України)) та ін. Інтродуктивний зв'язок спеціалізований на введення в реченнєву структуру автономно-додаткової інформації: *До творинь Бориса Тена приходять² муть (і все більшими гуртами) нові люди* (Д.Павличко). Інколи така інформація може ускладнюватися власним суб'єктивномодальним реченнєвомодифікаційним синтаксичним зв'язком: *Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)* (М.Коцюбинський); *Творчість неповторного Генія України (Тарас Шевченко справді належить до найпотужніших особистостей XIX століття, що своїм життям, безперечно, і безкомпромісним служінням народу показали приклад не тільки своєму поколінню, але й усім прийдешнім) сьогодні здебільшого розглядається у позаісторичному просторі, а це порушує чи не найістотнішу вимогу аналізу літературно-художньої творчості* (А.Яна). Інтродуктивний зв'язок може вводити в речення кілька компонентів, тому й слід диференціювати інтродуктивність першого, другого та інших ступенів, коли в реченні витворюється кілька автономно-додаткових планів.

Система зовнішньосинтаксичних значень корелює із особливостями парцелювання, сегментування, приєднування, що зумовлюються актуальними потребами комунікації, а система внутрішньосинтаксичних значень співвідноситься із закономірностями контамінації, компресії, ампліфікації реченнєвих структур.

¹Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К., 1926. – С. 12, 16; ²Там само. – С. 94-96; ³Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К., 1961. – Ч. 1. – С. 153; ⁴Там само. – С. 153; ⁵Там само. – С. 153; ⁶Яценко І.Т. Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови. – 1968; ⁷Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987. – С. 140-142; ⁸Там само; ⁹Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998.

Микола Мірченко
Волинський університет імені Лесі Українки

Категорія підрядності

Поняття підрядності ґрунтується на особливому типі синтаксичного зв'язку, який спостерігаємо уже у словосполученні як рангово нижчій порівняно з простим реченням одиниці-конструкції, а також у складнопідрядних реченнях, де підрядність є конститутивною основою речення. Характер цього зв'язку односпрямований та вирізняє його відповідна графемна структура. У межах складнопідрядного речення такий зв'язок, зокрема, зумовлений валентною дією предиката головної частини: *Мені відомо..., що... Він такий..., що; Ми підем, де трави похилі* (А.Малишко). Тому цілком аргументованим вважаємо виділення підрядносполучникового зв'язку на зразок – *свято, що наближається; люди, що зібралися; каже, що справиться; такий, що знає тощо*, хоча його розглядають іноді в межах словосполучень¹. На нашу думку, такі утворення виникли

внаслідок перетворення речення на словосполучення за зразком внутрішніх реченневих зв'язків. Елементарною формою підрядного зв'язку на дореченневому рівні є зв'язок двох повнозначних слів, який кваліфікують як прислівний, оскільки він залежить від сполучувальних потенцій певної частини мови, що виступає головним розпорядником зв'язку повнозначних слів. Грамеми прислівної підрядності передають односпрямовану дію головного компонента (частини мови) на залежний компонент (частину мови).

Підрядність (або підрядний зв'язок) – формально-синтаксична реченнева категорія, яка позначає граматичну залежність одного компонента речення від іншого. Вона функціонує у простому та складному реченнях й у словосполученні як складникові речення. Підрядність охоплює чотири грамеми: грамему прислівної валентної підрядності, грамему прислівної невалентної підрядності, грамему детермінантної підрядності і грамему опосередкованої підрядності.

На формально-граматичному рівні підрядність і сурядність є двома типами зв'язків, характерними для синтаксичного ладу мови; вони виступають формально-граматичними категоріями верхнього рівня категорійності².

Підрядність реалізують типи зв'язку, які у традиційній граматиці отримали назву узгодження, керування, прилягання. Проте підрядність як формально-синтаксична категорія має ширшу порівняно з цими трьома типами формальну специфіку зв'язку в реченні і словосполученні, характеризується варіантністю та внутрішніми модифікаціями.

У словосполученні простежуємо загалом прислівну підрядність, якою поєднано два повнозначні лексичні компоненти на основі валентної мотивації чи невалентної взаємодії. У реченні сильну підрядну групу прислівного характеру становлять зумовлені валентністю предиката аргументи (вони утворюють ядро категорії підрядності). Периферію категорії у простому реченні відображає грамема детермінантного підрядного зв'язку, що носить вторинний характер і виступає як похідний вияв підрядності на основі внутрішньореченневого та міжреченневого моделювання. Найтиповішою формою такого зв'язку є прилягання: *Восени коротшими бувають дні; Ми часом топчемо жита, шукаючи волошки* (О. Богачук).

Підрядність як формально-синтаксична категорія виявляє центральну, периферійну й напівпериферійну реалізацію грамеми у реченневій структурі, оскільки вона вбирає у себе центральні, периферійні та напівпериферійні вияви підрядності у словосполученні.

Грамема прислівної валентної підрядності являє собою центральну грамеми категорії підрядності. Вона вказує на залежність іменникових синтаксем або їхніх реченневих еквівалентів (з'ясувальних та інших підрядних частин складнопідрядного речення) від предикатного слова (зі значенням дії, стану, якості тощо) і зумовлена правобічною валентністю останнього та способом (формою) керування. Грамема прислівної валентної підрядності позначає найтісніший порівняно з іншими грамемами категорії підрядності підрядний прислівний зв'язок, зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката, окреслюючи разом із лівобічною валентністю межі елементарних простих речень. Хоча всередині сфери свого функціонування вона виявляє градацію сили підрядного зв'язку й керування – від тісного (знахідний відмінок прямого об'єкта та його еквіваленти) до слабкого (орудний відмінок знаряддя й засобу та його

еквіваленти), пор.: *Приймає цар послів державних* (Л.Костенко); *Кому печаль мою повім?* (М.Рильський); *Максім ... обточував саме рашпілем якусь залізну трубочку* (В.Козаченко).

Грамама прислівної невалентної підрядності виражає не пов'язаний із семантико-синтаксичною валентністю предиката прислівний підрядний зв'язок, що реалізується у формах узгодження та прилягання. Ці дві формальні варіації невалентного підрядного зв'язку розрізняються характером його структурування. Узгодження вказує на сильний формальний підрядний зв'язок залежних слів прикметникового типу, який виявляється в несамостійності граматичних форм прикметника, дієприкметника тощо, зумовлених категоріями роду, числа й відмінка опорного іменника, напр.: *талановитий скрипаль, талановитого скрипалю, талановитому скрипалеві...*, *Роковане повторення історії – Цей смертний сон, цей ренесанс лихий* (Є.Маланюк); *Мій ярий крик, мій біль тужавий. Випалюючи ржу і гріх, Ввійде у складники держави, Як криця й камінь слів моїх* (Є.Маланюк); *Боже, скільки стогону на пальцях, Скільки крику в голубих пучках, На згорілих пальцях, на блукальцях, На страждальцях ніжних – на руках* (І.Драч). Прилягання ж окреслює слабкий прислівний підрядний зв'язок, не спричинений ні семантико-синтаксичною валентністю (як у способі керування), ні узгоджувальними потенціями опорного іменника (як у способі узгодження), напр.: *Розмовляли ми з тобою Сердечно й просто* (М.Рильський); *Ці солов'ї співають по-французьки!* (М.Рильський); *Дуби в сріблом заплотаних каптанах Подібні стали до старих вельмож: (Д.Павличко); Криваві краплі глоду крізь наші вірші виступлять колісь...* (Л.Костенко); *Поєзія для ваших топок – торф* (Л.Костенко).

На противагу грамеми прислівної валентної підрядності і грамеми прислівної невалентної підрядності, грамама детермінантної підрядності передає залежність підрядного речення чи другорядного члена речення не від слова, а відповідно від головної частини складнопідрядного речення в цілому і від граматичної основи простого речення, тобто від підмета і присудка з їхніми прислівними валентними й невалентними залежностями або від головного члена односкладних речень з його прислівними валентними й невалентними спроможностями. Базовою конструкцією тут виступає складнопідрядне речення з підрядними детермінантними частинами, де підрядний детермінантний зв'язок передаваний за допомогою підрядних часових, причинових, цільових, допустових та інших семантичних сполучників, а похідну від складнопідрядного речення з детермінантними підрядними частинами конструкцію утворює просте ускладнене речення з детермінантними другорядними членами, що їх оформлюють прислівники, прийменниково-відмінкові сполуки, відмінки, інфінітиви та ін. Напр.: *Будем, батьку, панувати, поки живуть люди* (Т.Шевченко); *Нам з тобою, видно, по дорозі, бо йшли й нікуди не прийшли* (Я.Костенко); *Дика рожа Ще квітне, хоч на долах – вже жнива* (Є.Маланюк); *Я вранці голос горлиці люблю* (Л.Костенко); *Червоних маків розгорівся ряд Після дощу, ласкавого й рясного* (М.Рильський); *Стогне від болю козак*. (Г.Тютюнник); пор.: *Дальші пункти і даються на підтвердження цієї думки – Дальші пункти і даємо, щоб підтвердити цю думку*.

Грамама опосередкованої підрядності вказує на синтаксичну нерівноправність поєднаних підрядним зв'язком членів речення, один з яких безпосеред-

ньо підпорядкований опорному членові речення і через посередництво опорного члена співвідноситься з третім членом речення або граматичною реченевою основою. Саме щодо цього третього компонента координовані функції опорного й залежного компонента, останній з яких перебуває в опосередкованому підрядному зв'язку.

Для грамеми опосередкованої підрядності характерне своєрідне рангове розташування в сукупності граем категорії підрядності. Вона посідає тут найпериферійніше місце, розташовуючись після граем прислівної валентної підрядності, прислівної невалентної підрядності і детермінантної підрядності. Тому її можна кваліфікувати як граему підрядності четвертого рангу³.

На ґрунті опосередкованого підрядного зв'язку функціонують два основних різновиди синтаксичних конструкцій: конструкції тотожності й конструкції загально-часткового, напр.: *Це було літом, саме в жнива* (М.Коцюбинський); *Отут в роздоллі, біля гаю, хороші дні пливуть мої* (М.Стельмах). Досить продуктивну групу опосередкованих другорядних членів речення становлять обставинні прийменниково-відмінкові сполуки та морфологізовані прислівники, що передають просторові й часові значення, напр.: *Десь за селом, на гонах далеких, гасло сонце* (А.Головка); *За поворотом, праворуч від шляху, під вітром випнулися стрункі тополі* (М.Стельмах); *Так, вони підуть поза селом, підуть рано, до схід сонця* (Г.Косинка). Менш продуктивною групою опосередкованих другорядних членів речення виступають компоненти з іншою семантикою, напр.: *Рівно, на повні груди, дихає степ* (І.Кириленко); *З найменшого приводу – за поламани греблі, за порвану косу чи за розтовчений кимось валок сіна – Гаркуша рває і метав* (О.Гончар). Периферійність грамеми опосередкованої підрядності виявляється в тому, що вона прилягає до категорії подвійного синтаксичного зв'язку, тобто якоюсь мірою поєднує характеристики підрядності і подвійного синтаксичного зв'язку.

Чотири різновиди граем категорії підрядності розрізняються сферами вживання: граема прислівної валентної підрядності відбиває формально-синтаксичну організацію елементарних простих речень, а граема прислівної невалентної підрядності стосується переважно неелементарних простих речень, граема детермінантної підрядності – складнопідрядних речень і похідних від них неелементарних простих речень, граема опосередкованої підрядності – неелементарних простих речень.

¹Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – С. 64; ²Пор.: "Сполучники ... єднальні утворюють суто нульову категорію. У них немає ніякого додаткового відтінку, у тих зв'язках, які сполучник встановлює між членами, що відображаються у назві їхній, зовсім загальні (адже кожний сполучник з'єднує)". Див.: *Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.* – М., 1956. – С. 448; ³*Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.* – К., 1992. – С. 87.

СТИЛІСТИКА

✦
Світлана Єрмоленко
Інститут мовознавства АН України імені О.О.Потебні

Синтаксис у стилістиці і стилістика в синтаксисі

Для поєднання двох понять *синтаксис* і *стилістика* в одній синтаксичній конструкції використано риторичну фігуру, що зветься *анакладис*, тобто поворот, переставляння слів, коли підмет попереднього речення стає в наступному присудком, а присудок в наступному стає підметом. Як приклад Феофан Прокопович наводить думку Платона: "Щасливою буде держава, якщо мудрі ті, що керують нею, або ті, що керують, мудрі"¹. В анакладисі маємо чергування позицій логічних предикатів і лексичний повтор. Стилiстичний ефект такої синтаксичної побудови полягає в логічному наголошенні обох граматично зв'язаних слів, у підкресленні ідеї єдності, взаємозалежності обох понять.

Зв'язок двох слів у наведеній синтаксичній конструкції є прикладом логічного входження синтаксису в стилістику і стилістики в синтаксис. Для того, щоб висловити думку, зрозумілу для слухача, читача, треба знати закони граматики, правила поєднання слів у реченні, а для того, щоб привернути увагу до незвичного повороту думки, треба вибрати відповідну форму, скористатися можливостями стилістичної гнучкості мови.

У мовній діяльності, в конкретних ситуаціях спілкування синтаксичні й стилістичні явища існують в єдності: комунікативна спрямованість усного і писемного тексту передбачає одночасне задіяння механізмів синтаксису і стилістики. Однак пізнання мовної структури і її практичної реалізації в актах спілкування зумовили диференційний підхід до категорій синтаксису і стилістики.

Диференціація лінгвістичного, ширше – філологічного, гуманітарного знання спричинила виокремлення з єдиної колись риторики таких самостійних галузей, як логіка, граMATика, стилістика, теорія спілкування, культура мови². Кожна із цих галузей, маючи спільний об'єкт дослідження – мову, ставить свою мету, тобто націлює специфічні інструменти пізнання на різні предмети. ГраMATика, зокрема синтаксис, вивчає правила побудови речень і словосполучень. Стилiстика визначає той компонент у семантиці синтаксичних одиниць, який породжує емоційно-експресивне, стилістично марковане висловлювання, забезпечує ефективне використання синтаксичних структур у функціонально-стильових різновидах мови. Саме такий зміст вкладається в поняття стилістичного синтаксису³. Досить чітко про розмежування граматичного і стилістичного змісту мовних одиниць висловився І.Кучеренко, визначаючи стилістичний статус "прямої мови": "Поняття "пряма мова" і "слова автора" не мають граматичного змісту, вони повинні належати швидше до синтаксису стилістичного, тобто розділу загальної стилістики, в якому описується використання синтаксичних одиниць у художньому творі, їхні виражальні можливості"⁴.

Традиційно стилістика оперує одиницями мовних рівнів – фонетичного (фонологічного), морфологічного, синтаксичного, лексичного. Йдеться про стилістику мовних ресурсів, або рівневу стилістику. У назвах, словосполученнях термінологічного характеру *фоностилiстика*, *граматична (морфологічна,*

синтаксична, словотвірна) стилістика перші компоненти виконують роль диференційних ознак, за якими розрізняють ті системні одиниці, які потенційно здатні виконувати функції стилістичних засобів. Системність у синтаксисі зумовлена визначеною, упорядкованою парадигмою синтаксичних одиниць. Будь-яка з синтаксичних конструкцій, зафіксована в конкретному тексті, може бути інтерпретована в стилістичному аспекті, однак останній дослідники розуміють неоднаково. Варто звернути увагу на вживання деяких термінів. Якщо словосполучення *лексична стилістика, словотвірна стилістика, граматична стилістика* здебільшого не викликають заперечень, то терміни *стилістичний синтаксис, експресивний синтаксис* критично оцінюються прихильниками формального підходу, для яких мова існує лише як код, певна система знаків. Тим часом мовна система – особлива, оскільки її функціональна сутність пов'язана з людським чинником, прагматичною оцінкою.

Доводити об'єктивність існування категорії експресивного синтаксису немає потреби, оскільки таке поняття вживають автори сучасних енциклопедичних видань. Так, у праці "Стилистический энциклопедический словарь русского языка" має місце тлумачення експресивного синтаксису як здатності синтаксичних одиниць виступати експресивно-стилістичними засобами, пов'язаними з досягненням ефекту виразності висловлювання⁵. У метонімічне слововживання *стилістичний синтаксис* вкладається такий зміст: "використання синтаксичних одиниць як засобів створення додаткової експресії і досягнення функціонально-стильової доцільності висловлювання". Отже, стилістичний синтаксис об'єднує структури, здатні створювати експресивний ефект, і типові структури, наявність яких сигналізує про реалізований окремих функціонально-стильовий різновид мови.

До явищ стилістичного синтаксису належать насамперед ті одиниці, яким властива синонімія, тобто можливість вибору синтаксичних побудов. Так, у синтаксисі української мови наявні співвідносні словосполучення на зразок *Шевченкові думи і думи Шевченка, сільські звичаї і звичаї села, блакитне небо і блакить неба, повіває вітер і повів вітру* та под. Вони мають різні потенційні можливості щодо вживання у комунікативно орієнтованих жанрах різних функціональних стилів. До синтаксичних засобів урізноманітнення стилю належать порядок слів, повні й неповні речення, еліптичні, парцельовані конструкції, однокладні речення, речення з різним ступенем виявлення суб'єкта дії, варіювання позиції головних і другорядних членів, утворення конструкцій з однорідними членами, номінативні речення, можливості вибору сполучникових і безсполучникових структур, так само як і використання різних сполучних засобів та ін. Оскільки нас цікавить статус тих самих категорій у синтаксисі та в стилістиці, розглянемо конструктивні ознаки номінативного речення. Серед синтаксичних параметрів номінативних речень називають такі їхні модальні характеристики: буттєвість; вказівність; емоційна оцінність із використанням модальних маркерів на зразок *який, такий, що за* і відповідної окличної інтонації; належність до власних назв; спонукальність до дії. Як різновид номінативних речень розглядають називні уявлення⁶.

Не важко помітити, що виділені ознаки базуються на різних ступенях граматичної абстракції, точніше, на врахуванні комунікативно-оцінної функції висловлювань. При цьому синтаксично-семантична характеристика номінативних

речень супроводжується інформацією про "дієвий стилістичний засіб, властивий художньому і публіцистичному мовленню"⁷.

Поглиблений аналіз номінативних речень здійснюється у зв'язку з розглядом форм вираження компонентів речень (від форми до змісту) й у зв'язку з детальною характеристикою комунікативних завдань висловлювання (від змісту до форми). Перший шлях веде до виділення однокомпонентних і двокомпонентних номінативних речень⁸ і водночас до розрізнення речень і комунікативів, або еквівалентів речень. До останніх потрапляють номінативні речення із семантикою називного уявлення, вказівності, речення з наявними формами займенників у давальному відмінку⁹. Однак при цьому не враховується семантика займенника, який виконує в розгляданих структурах функцію частки, напр.: *От же, пане сотнику, вам і хазяйка!* (Г.Квітка-Основ'яненко)¹⁰. Тим часом такі вказівні речення мають виразне стилістичне забарвлення: вони виступають засобом інтимізації розмовного висловлювання. Другий шлях передбачає зіставлення синтаксичної конструкції з еквівалентною щодо змісту й встановлення відхилення від "нульового ступеня", тобто від стилістично нейтрального висловлювання. Без урахування лексичного наповнення синтаксичної побудови здійснити таке оцінювання неможливо, оскільки "синтаксичне міцно поєднане з лексичним"¹¹. Розгляньмо уривок: *Вечір просидів на Володимирській горі. Давно-давно вже я там не був. Краса! Небо потроху темніє, міниться – і разом міниться та грає фарбами і все навкруги: і зелені гори поруч, і далеко Задніпря, сизою млою повите, і тихий Дніпро внизу* (С.Єфремов). За синтаксично-семантичною характеристикою номінативне речення *Краса!* належить до емоційно-оцінного типу, а за стилістично-текстовою класифікацією – до кондесованого зачину пейзажного опису, в якому поєднуються опис і роздум: занотовуючи в щоденниковому записі свої враження, автор відновлює пережитий стан захоплення баченим пейзажем. Лаконізм однослівного речення і розгорнута словесна картина доповнюють одне одного, урізноманітнюють ритмічно-інтонаційну структуру тексту, багатого на розмовні структури. Досліджуючи розмовний синтаксис, П.Дудик цілком слушно розширює об'єкти синтаксичного аналізу і зафіксовані в розмовній, публіцистичній, художній мові конструкції зараховує до явищ номінації, сегментації і контамінації як характерних ознак експресивного синтаксису¹².

Скорочення і додавання – два основні механізми урізноманітнення синтаксичних конструкцій. Вони торкаються розширення синтаксично-лексичної сполучуваності, порушення автоматизму зв'язків між словами, коли задіюються лексичні повтори, еліipsis, синтаксичний паралелізм, синтаксична і граматична надлишковість. На такі структури багата віршова римована мова, напр.: *Вечір-не сонце, дякую за день! Вечір-не сонце, дякую за втому. ...За небо в небі, за дитячий сміх, за те, що можу, і за те, що мушу* (Л.Костенко). Словосполучення *дякую за небо в небі* поза поетичним контекстом не має пояснення, тоді як поява його в ліричному контексті – звертанні до вечірнього сонця мотивована радістю прожитого не даремно дня, сприйманням неба як традиційної поетичної реалії, як високості людського духу і щирого захоплення цією високістю. Саме лексема з виразною поетичною конотацією розширює можливості синтаксичних побудов, незвичної сполучуваності в поезії. Маємо справу з синтаксичною метафорою, коли нетривіальні синтаксичні зв'язки "вивільняють" локсич-

ну семантику і змушують по-новому сприйняти не тільки зміст синтаксичної конструкції, а й текстові конотації слова.

Отже, стилістична інтерпретація синтаксичних одиниць враховує їхню типологічну характеристику в синтаксисі, а також взаємодію форми висловлювання зі сферою спілкування, комунікативною діяльністю і відповідним типом мислення.

¹Прокопович Феофан. Філософські твори : У 3 т. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – К., 1979. – Т. 1. – С. 283; ²Кожина М.Н. Стилистика и риторика в их взаимоотношении // Кожина М.Н. Речеведение и функциональная стилистика: вопросы теории. Избр. труды. – Пермь, 2003. – С. 126-149; ³Ермоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К., 1982. – С. 39-54; ⁴Кучеренко І.К. Зміст поняття "пряма мова" з погляду синтаксису" // Ілля Кучеренко. Актуальні проблеми граматики. – Л., 2003. – С. 153; ⁵Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожиной. – М., 2003. – С. 474; ⁶Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 384; ⁷Там само; ⁸Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К., 1994. – С. 243-260; ⁹Там само. – С. 286-290; ¹⁰Там само. – С. 290; ¹¹Общая риторика. / Ж.Дюбуа, Ф. Пир, А.Тринон и др. – М., 1986. – С. 125; ¹²Дудик П.С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1975. – С. 212-221.

Віра Берковець
Київський університет імені Тараса Шевченка

Диференціація функціональних стилів української мови на просодичному рівні

Сучасний етап розвитку науки про мову характеризується зростанням уваги до усного мовлення, що пояснюється насамперед загальним спрямуванням наукових досліджень до мовця, до аналізу його мовленнєвої діяльності як основи вивчення мовної системи. Цим пояснюється й посилення уваги до такої своєрідної ділянки, якою є просодика, тобто сукупність звукових засобів, які накладаються на послідовність сегментних одиниць (фонем) і служать для об'єднання їх у значущі мовні одиниці – слова, синтагми, висловлювання.

Просодичні, або надсегментні, характеристики мовлення є більш прихованими порівняно з лексичними та граматичними його ознаками, а тому мало дослідженими в сучасному мовознавстві. Разом із тим саме просодичні характеристики є первинними щодо сегментних засобів в онтогенезі, а також виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення.

Інтерес до питань стилістики фонетичних одиниць (сегментних і надсегментних) виник одночасно з розвитком досліджень у галузі загальної лінгвостилістики. Визначення фоностилістики як дисципліни, яка вивчає закономірності функціонування фонетичних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування, робить її складовою частиною лінгвостилістики. Основи фонетичної стилістики були закладені ще Ш.Баллі¹ та М.Трубецьким², відповідні дослідження продовжено Л.Щербою³, С.Гайдучиком⁴, Д.Баранником⁵, А.Багмут⁶, Н.Черемісіною⁷, А.Антиповою⁸, Г.Івановою-Лук'яною⁹, Н.Портновою¹⁰, О.Масюкевичем¹¹, Н.Плющ¹², І.Чередниченком¹³, В.Шиприкевич¹⁴, К.Серажим¹⁵ та ін. Проте й досі лінгвостилістичні студії здебільшого обмежуються лексико-граматичним аналі-

зом функціональних стилів, а стилістичні особливості мови на фонетичному рівні розглядаються, як правило, лише в межах засобів милозвучності, звуко-наслідування, звукопису та ритмомелодики, опису якісної та кількісної характеристики фонем у різних стилістичних умовах або ж і зовсім ігноруються – в тому числі й у лінгвістичних словниках. Крім того, починаючи від Ш.Баллі, фоностилістичні дослідження традиційно проводяться на матеріалі романських та германських мов, але досі немає монографій з фоностилістики української мови. Таким станом вивчення питань фоностилістики в сучасному мовознавстві й пояснюється актуальність цієї статті, метою якої є опис окремих просодичних стилерозрізнявальних рис функціонального стилю.

Дослідження проведено на матеріалі двох функціональних стилів сучасної української літературної мови – наукового й художнього (далі – НФС і ХФС) як найбільш протиставлених за низкою ознак та таких, що вважаються основними в кожній літературній мові. Джерельною базою послугували тексти сучасної української наукової й художньої монологічної емоційно нейтральної прози. Художні тексти добиралися з прози М.Коцюбинського, В.Винниченка, О.Гончара, М.Стельмаха, П.Загребельного, Є.Гуцала, В.Земляка, І.Цюпи; частина текстів була записана в студійних умовах у виконанні висококваліфікованих дикторів Українського радіо. Наукові філологічні тексти добиралися з монологічної прози О.Мельничука, В.Русанівського, С.Єрмоленко; також було використано аудіозапис наукових виступів на захисті докторської дисертації з філології – виступ самої дисертантки та її опонентів – відомих фонетистів. Наукові природничі (ботанічні) тексти – статті з енциклопедичних довідників, галузевих словників та ін. – були так само начитані дикторами радіо в студійних умовах.

Як провідні просодичні диферентори стилю розглядалися насамперед темпоральні та ритмічні характеристики, а саме: темпові й паузальні параметри текстів, особливості синтагматичного членування, ритмічна будова фонетичних слів (ритмічних структур), синтагм і фраз.

Аналіз текстів за допомогою описового, зіставного та експериментально-фонетичного методів дослідження (останній передбачав застосування таких прийомів, як фонетичне транскрибування тексту, аудиторський аналіз, аудиторсько-акустичний аналіз) дозволив зробити такі основні висновки.

Акцентно-ритмічна структура слова в НФС і ХФС має такі стиледиференційні ознаки, як *можлива довжина слова* (1–10 складів для НФС, 1–7 складів для ХФС), *переважне вживання довгих* (НФС) чи *коротких* (ХФС) слів. При цьому прагненням слова наблизитися до показника його середньої довжини (1–6 складів) ми пояснюємо тенденцію до: а) "роз'єднання" довгого слова НФС на дві й навіть три ритмічні структури (РС). Чим довшим є складне слово, тим більша ймовірність, що побічний наголос однієї з його частин перетвориться у самостійний, і складне слово розпадеться на дві або й три РС. Здебільшого цьому сприяє нормальний чи уповільнений темп вимови, а в швидкому слово зберігає свою цілісність. Іноді посеред такого слова може навіть проходити синтагматичний поділ; б) "об'єднання" здебільшого коротких слів ХФС в одне фонетичне слово (РС). Поєднання двох слів (службового й самостійного) в одне фонетичне є стилістично нейтральним, а злиття трьох, чотирьох самостійних і службових словникових слів, а також двох і більше самостійних слів в одну РС – стилістично маркованим і притаманним насамперед художньому мовленню.

Стилістично вагомою є також частотність уживаності ритмічних структур та обсяг набору можливих РС. Для НФС ядро уживаності складають 3-, 2- і 4-складові РС з плавним зниженням (слова довжиною до 7 складів) і поступовим загасанням уживаності (слова від 8 до 10 складів). Ядро частотності ХФС окреслено чіткіше – його наповнюють 2- і 3-складові РС (близько 70% усіх РС). При цьому у НФС набір типів РС ширший, ніж у ХФС (30 проти 22).

Показовою характеристикою стилю є "поведінка" словесного наголосу. У НФС наголос вільно розташовується в словах від 1-го до 6-ти складів, а починаючи з 7-складових "зсувається" ближче до кінця слова, уникаючи проте його маргінальних ділянок. У словах ХФС наголос є більш централізованим: у семискладових структурах він можливий лише на серединних трьох складах, у шести-складових – не покриває першого й останнього складу, а в словах від 1-го до 5-ти складів розташовується вільно.

Диференторами стилю в акцентно-ритмічній структурі синтагми виступають такі ознаки, як середня довжина синтагми, яка більша в текстах НФС (9 скл., або 1,83 сек.) і менша в текстах ХФС (7-8 скл., або 1,52 сек.). Іншою стиледиференційною ознакою є темп – прискорений і нерівномірний як у текстах, так і при вимові окремих слів НФС порівняно з такими самими словами ХФС; середня швидкість вимови для НФС становить 5,57 скл./сек., для ХФС – 5,3 скл./сек., – та паузація. Стилістично важким є: а) розподіл пауз за довжиною. У текстах НФС вживаються здебільшого короткі (у тому числі й надкороткі) та середні паузи і дуже незначною мірою представлені довгі. У текстах ХФС, де середні й короткі паузи також перебувають на піку частотності, довгих пауз утричі більше, ніж у НФС; б) характер паузації. Для НФС більш характерні дикторські паузи й паузи коливання (відносно нечисленні), для паузації ХФС характерні психологічні паузи.

Дуже показова в аспекті розрізнення стилів варіативність синтагматичного членування (можливість різночитання), яка є меншою в НФС, де максимальне розходження в поділі аудиторями одного й того самого тексту на синтагми становило 6 одиниць (максимальна темпоральна розбіжність у прочитанні тексту дикторами – 128 мсек., найзначніша паузальна розбіжність – 7 одиниць), і більшою в ХФС, де максимальне розходження в поділі тексту на синтагми становило 9 одиниць (максимальні темпоральна розбіжність – 241 мсек.; паузальна розбіжність – 9 одиниць). Це свідчить про більш однозначне прочитання наукового тексту, де синтагматичне членування продиктоване переважно синтаксичною будовою речень, більше корелює з пунктуацією й підпорядковане суворій логіці викладу – на відміну від художнього тексту, де синтагматичний поділ зазнає значного впливу емоційних чинників, що зумовлює ширшу варіативність у прочитанні й тлумаченні.

Сигналізує про належність тексту до певного функціонального стилю також і специфіка розташування в ньому ритмічних фігур синтагм – правильних, неправильних чи однослівних. Правильних ритмічних фігур (РФ) виявилось менше в НФС, де синтагма в середньому довша, і більше (на 10%) у ХФС. Проте в НФС правильні РФ часто мають складніший малюнок, ніж такі фігури в ХФС. Однослівних РФ більше в НФС, що зумовлено стратим синтагматичним малюнком текстів, де дуже короткі синтагми чергуються з довгими. Неправильні РФ у НФС здебільшого мають цілком неправильний, ламаний характер й акцентують увагу на особливо важливих моментах тексту. Натомість у ХФС

неправильні РФ можуть бути утворені порушенням правильності лише останньою РС й часто мають внутрішню симетрію: дзеркальну, послідовну пряму або послідовну дещо порушену. Переважно наголошеними в ритмічних фігурах є: для НФС – 2-й і 3-й склади, часто – 4-й, можливі 5-й і 6-й склади під наголосом; для ХФС – 1-й і 2-й склади.

Ще однією важливою ознакою розрізнення функціональних стилів на просодичному рівні є **ритмізація синтагми (тексту) періодичним повторенням однакових РС**, яка в НФС має непослідовний характер (простежується далеко не в усіх авторів, часто виражена слабко або практично відсутня) – на відміну від ХФС. Для НФС характерна насамперед горизонтальна (ланцюжкова) ритмізація текстів, утворювана скупченням однакових РС у сусідніх синтагмах. Вертикальна (наскрізна) ритмізація поширена менше. Для ХФС характерна як горизонтальна, так і вертикальна ритмізація тексту. Горизонтальна ритмізація утворюється завдяки послідовному переплетенню ланцюжків однотипних РС з ланцюжками інших однакових РС уже іншого типу, яке часто пов'язує сусідні синтагми (цьому сприяє повторення й урізноманітнення малюнку однієї синтагми в наступних). Показовою є також внутрішня симетрія окремих, а з розширенням контексту – сусідніх синтагм. РФ, утворені повторенням однакових РС, пов'язують не лише слова у синтагмі, сусідніх синтагмах чи фразі, а й сусідні фрази і навіть фоноабзаци, сприяючи суцільній ритмізації тексту. Вертикальна ритмізація ХФС утворюється завдяки вживанню високочастотних дво- і трискладових РС, які наскрізно пульсують у тексті.

Характерною ознакою функціонального стилю є **співвідношення сусідніх синтагм за довжиною й тривалістю**. Таке співвідношення більш контрастне в НФС, завдяки чому малюнок розподілу синтагм має специфічний "ламаний" шпилеподібний характер, що утворює зубчастий ритмічний контур тексту. Внаслідок цього ритм наукового тексту сприймається як нерівномірний, що дозволяє уникнути монотонності і сприяє кращому донесенню інформації до читача (слухача). У ХФС сусідні синтагми співмірні за обсягом і мають виразну тенденцію до ізохронності. Частотнішими є випадки послідовного чергування однакових за обсягом коротких синтагм з однаковими за обсягом довгими, що утворює хвилястий малюнок ритмічної будови тексту, часто посилений синтаксичним паралелізмом. Унаслідок цього ритм ХФС більш згладжений, хвилеподібний, рівномірний, що створює відповідний настрій у читача (слухача) і сприяє виконанню текстом насамперед зображальної функції.

Проведене дослідження дозволяє винести на перспективу такі завдання, як 1) подальший аналіз інтонації писемного мовлення; 2) вивчення співвідношення ритму та просодії; 3) дослідження мовного ритму в діахронії й синхронії; 4) вивчення просодичних ознак жанрової диференціації в межах одного функціонального стилю; 5) аналіз взаємодії ідіостилу і функціонального стилю; 6) подальше інструментальне вивчення параметрів інтонації функціонального стилю з метою створення в майбутньому навчальних комп'ютерних програм зі звуковими картами тощо.

¹Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961; ²Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 2000; ³Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1963; ⁴Гайдучик С.М. О фоностилистической дифференциации современного немецкого языка // Вопросы филологии. Романо-германская филология. – Минск, 1972. – Вып. 2. – С. 62–71; його ж: Фоностилистика в стилистической системе языка // Экспериментальная фонетика. – Минск, 1975. – С.

65–78; його ж: Фоностилістика як один из разделов фонетики // *Интонация*. – К., 1978. – С. 33–41; ⁵*Баранник Д.Х.* Интонация как дифференциальный компонент функциональных стилей // *Вопросы прикладной лингвистики*. – Днепропетровск, 1969. – Выпуск I. – С. 88–95. Применение новых методов в изучении языка. його ж: Усний монолог: Загальні особливості мовної структури. – Дніпропетровськ, 1969; його ж: Функціональні стилі усного мовлення та інтонація // *Інтонаційна організація мовлення*. – К., 1972. – С. 27–34; ⁶*Багмут А.Й.* Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах. – К., 1970; ⁷*Черемисина Н.В.* Аспекти и эвристическая значимость фоностилистики // *Актуальные вопросы интонации*. – М., 1984. – С. 77–84; її ж: О некоторых ритмико-интонационных и синтаксических особенностях прозаической речи в современных восточнославянских языках // *Славянский филологический сборник. Посвящается V Международному съезду славистов*. – Уфа, 1962. – С. 93–106; її ж: Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – М., 1982; її ж: Эстетический анализ художественного текста и подтекст // *Анализ художественного текста*. – М., 1976. – С. 32–43; ⁸*Антипова А.М.* Интонационная стилистика // *Иностранные языки в высшей школе*. – М., 1978. – Вып. 13. – С. 56–65; її ж: Ритмическая система английской речи. – М., 1984; ⁹*Иванова-Лукиянова Г.Н.* Суперсегментная фонетика в функционально-стилистическом аспекте // *Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика*. – М., 1989. – С. 33–73; ¹⁰*Портнова Н.И.* Фоностилістика французского языка. – М., 1986; ¹¹*Масюкевич О.М.* Нариси з стилістики сучасної української мови – К., 1967; його ж: Стилістичне використання фонетико-інтонаційних засобів мови // *Наук. зап. Горлів. держ. пед. ін-ту іноз. мов*. – К., 1959. – Т. 1. – С. 87–115; ¹²*Плющ Н.П.* Проблеми теоретичної інтерпретації просодичних характеристик слова // *Українське мовознавство*. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 103–108; ¹³*Чередниченко І.Г.* Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962; ¹⁴*Шиприкевич В.В.* Питання фоностилістики. – К., 1972; ¹⁵*Серажим К.С.* Фонетичні засоби стилістики. – К., 1996.

Олена Мороз
Київський університет імені Тараса Шевченка

Політичний дискурс: функції слова в політичному спілкуванні (на матеріалі чеської та української мов)

У зв'язку зі змінами в політичному житті України та Чехії постає проблема розгляду основних ознак політичного дискурсу, функцій, які виконують слова в політичному спілкуванні, а також семантичних процесів у політичному мовленні.

Актуальність даної теми полягає в тому, що політична лексика, яка виступає основною складовою політичного мовлення, є одним з найбільш рухомих прошарків лексичної системи, на який постійно впливають соціальні фактори. З одного боку, аналіз політичного мовлення та функцій слів у ньому дає змогу дослідити вплив екстралінгвістичних факторів на структуру мови, з іншого – змогу виявити ті властивості мовної системи, які дозволяють реалізувати прагматичні завдання політичного дискурсу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому виявляється взаємодія мовного та соціального в публіцистичному стилі, зокрема в суспільно-політичній його підмові. Увагу привертає ідеологічний компонент у значенні слів, які позначають ідеологічно релевантні поняття.

Щоб зрозуміти комунікативні особливості політичного мовлення, необхідно визначити його місце насамперед у системі функціональних стилів літературної мови. Специфіка політичного мовлення полягає в тому, що в ньому можуть

бути представлені елементи всіх книжних функціональних стилів мови, а також численні елементи розмовного мовлення.

У даній роботі політичне мовлення розглядається як процес комунікації, як один із різновидів соціальної діяльності, конкретніше – політичної діяльності. Під політичним дискурсом маємо на увазі вербальні форми репрезентації, які стосуються сфери політичної комунікації в різних її виявах. За визначенням Н.Д.Арутюнової, дискурс – це "зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий в аспекті подій, мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія; мовлення, занурене в життя"¹.

Традиційно політичне мовлення як мовна дія (мовленнєвий акт) було пов'язане з двома основними сферами: судочинством та публічним виступом перед народними масами. Основною відмінністю між цими формами публічного мовлення є те, що в суді метою оратора є вплив на підготовлену та компетентну аудиторію, а під час виступів перед масою людей оратор повинен досягти впливу на дуже неоднорідну групу з різним рівнем підготовки та різним ставленням до того, про що йде мова. У наш час можна виділити чотири основні сфери, в яких реалізуються всі можливості та форми політичного дискурсу:

- 1) парламентська діяльність;
- 2) партійні з'їзди та засідання;
- 3) виборчі кампанії;
- 4) конференції, референдуми, зустрічі².

Політичне мовлення характеризується цілою низкою специфічних ознак, оскільки являє собою різножанровий функціональний різновид публічного мовлення. До основних жанрів політичного мовлення слід віднести доповідь, постанову, указ, виступ, репліку тощо. Політичний виступ не може претендувати на концептуальну складність наукової статті чи законодавчого акту. Використання тут великої кількості книжної лексики, вузькоспеціалізованої термінології є неможливим, оскільки це ускладнює сприйняття тексту. Своєрідність мовного спілкування політиків полягає не лише у використанні професіоналізмів, які притаманні політичному мовленню, але й у виборі та організації висловлення відповідно до мети та умов спілкування, а також правил публічної політики.

Політичне мовлення значною мірою складає суспільно-політична лексика, яка останнім часом суттєво змінилася та переосмислилася через зміну політичної ситуації в Чехії та в Україні (мається на увазі період після розпаду Чехословаччини та СРСР). У цей період політична лексика змінювалася в першу чергу за рахунок появи великої кількості неологізмів на позначення нових понять зі сфери політичного життя (*референдум, комерційний, декларація, referendum, monopol, demokracie*) та переосмислення понять чехословацької та радянської дійсності (*перебудова, партія, podnik, revoluce*). Значну частину суспільно-політичної лексики складають слова іншомовного походження. Найбільшу кількість слів іншомовного походження знаходимо в лексико-семантичних групах політичного управління та політичної влади (*impeachment, inaugurate, exprezident, expremiér, віце-президент, экс-прем'єр, імпічмент*).

Аналізуючи основи політичного дискурсу, слід визначити функції лексем у суспільно-політичних текстах, враховуючи, що значення та функції лексем взаємопов'язані. Слово як багатофункціональна одиниця мови має чимало функ-

цій. Розглядаючи слово в політичному дискурсі, слід зауважити, що основною функцією тут, як і в будь-якому іншому дискурсі, є номінативна³.

Номінативна функція є основною для всіх слів мови, але слова можуть не лише називати, а й виражати оцінку. Це друга, оцінювальна функція слів, яка є вкрай важливою для аналізу політичного мовлення.

У той час, коли певна група активної лексики чеського та радянського періоду виходить з ужитку й набуває негативної оцінки, активізується лексика, тематично пов'язана з ідеологією національних відносин і національно-державного устрою. Цій лексиці притаманна позитивна оцінка (*націоналіст, націонал-патріот, nacionalista, národní*).

Для оцінювальних мовних актів особливе значення має рольовий статус мовців. Оцінка, як правило, є соціально зумовленою, вона містить конвенції, які визначають умови реалізації. Рольові статуси можуть бути не лише соціально, а й ситуативно зумовленими. Особливістю оцінювальних мовних актів є те, що ефект часто непередбачуваний (важко уявити, яким буде результат похвали чи образи)⁴. Оцінювальний предикат має два основні значення – "добре" й "погано" або "плюс" і "мінус". Але не всі слова, які містять елемент оцінки, можна віднести до того чи іншого полюсу, якщо вони використовуються поза контекстом (*важливий, важкий, легкий, надавати перевагу, důležitý, těžký*).

Для політичного мовлення найважливішим є прагматичний аспект, виділення оцінювальних сем у лексемах, оскільки прагматика пов'язана з виявленням ставлення суб'єкта до вживаного знака, а також вплив знаків на того, хто їх використовує. У сучасній лінгвістиці прийнято вважати, що кожна оцінка так чи інакше пов'язана з інтелектом людини та з її почуттями⁵.

У зв'язку з соціолінгвістичним аспектом аналізу семантичної структури слова постає питання про наявність у змісті слів ідеологічного компонента значення, за допомогою якого передається ідеологічно зумовлена інформація. Більшість сучасних лінгвістів враховує вплив соціального фактора на слововживання та словосприйняття й відносить до соціально зумовленої інформації ті відомості про суб'єкта мовлення, які в соціальному плані характеризують його особистість, тобто особистісний статус мовця. Отже, соціальним є той компонент, за допомогою якого передається інформація про соціальний статус того, хто говорить, його професію, належність до певної соціальної групи.

Основні семантичні зміни в лексиці сучасних чеської та української мов, зумовлені змінами в суспільно-політичному житті, можна визначити так:

- 1) деактуалізація лексики;
- 2) деідеологізація лексики;
- 3) політизація деяких груп лексики;
- 4) деполітизація окремих політичних термінів;
- 5) активізація деяких семантичних моделей;
- 6) метафоризація;
- 7) виникнення нової смислової кореляції⁶.

Процес деактуалізації охопив, у першу чергу, значення слів, які відображали реалії радянської та чехословацької дійсності (*strana, signalizovat, sovětský, socialistický, československý, represe, радянський, репресії, сигналізувати, сигнал* (у значенні доносити, донос)).

Деідеологізація позбавила лексику радянського та чехословацького періоду ідеологічного забарвлення. Змінилися значення слів, зникло їхнє пейоративне забарвлення, змінилося емоційно-експресивне навантаження слів та слово-

сполучень (*konkurence, vlastník, podnikatel*, конкуренція, прошарок власників, дисидент, комерсант).

Політизація лексики пов'язана з залученням до політичного контексту слів, які не мали жодного відношення до політики. Лексеми типу *demontáž, dialog, pluralizmus, dialóg, плюралізм* перейшли у сферу політичних відносин, а, отже, у сферу політичного мовлення (*демонтується ідеологія, politický dialóg*).

Деполітизація лексики призвела до того, що слова, які раніше стосувалися виключно політичної лексики та вживалися в політичному контексті, перейшли до розмовної лексики та вживаються в контекстах, далеких від політики (*консенсус у значенні "згода", zveřejnění у значенні otevřeně, upřímně*).

Досить актуальними на сьогодні є процеси активізації семантичної моделі, яка виражає оцінку особистості як суспільного явища, та метафоризації як вираження оцінки суспільно-політичної ситуації. Цікаво, що для останньої характерне використання великої кількості лексем з різних тематичних груп лексики, зокрема будівельної, медичної та зоологічної (*коридори влади, підвали економіки, хвороба суспільства, атрофія влади, птах вдачі, змії режиму, chodba vlády, nemoc společnosti, pták úspěchu*).

У процесі семантичної структури суспільно-політичної лексики увагу привертає соціальний компонент у семантиці лексем. Це дає змогу виділити деякі основні види впливу соціального на лексико-семантичну систему мови:

- 1) вплив змін у соціальному та культурному житті суспільства на кількісний склад словника: поява неологізмів, архаїзмів, історизмів;
- 2) вплив соціальної диференціації суспільства на соціальну та функціональну диференціацію лексики;
- 3) відображення диференціації суспільства в тематичній класифікації слів;
- 4) вплив соціальних факторів на системну організацію лексики.

Ці види впливу соціального на словниковий склад мови є добре дослідженими та вивченими. Натомість на вплив соціальних факторів на власне значення мовного знака в різних формах та сферах його використання було звернено значно менше уваги, хоча це питання є досить важливим, оскільки в такий спосіб можна розглянути вплив соціального на власне семантику слова.

¹Большой энциклопедический словарь. – М., 1998; ²Юдина Т. В. Теория общественно-политической речи. – М., 2001; ³Культура парламентской речи. – М., 1994; ⁴Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М., 2002; ⁵Воробьева О.И. Политическая лексика: Семантическая структура. Текстовые коннотации. – Архангельск, 1999; ⁶Русский язык конца XX столетия. – М., 1996.

Іван Ціхоцький
Львівський університет імені Івана Франка

Мовний портрет у системі художнього мовлення Івана Франка

Вивчення мови й індивідуального стилю Каменяра має поважні традиції в українському та закордонному франкознавстві. Попри безсумнівну популярність теми, Франкова концепція мовленнєвої діяльності, в яку органічно входить і саме поняття "мовного стилю", належить до найменш вивчених. Складність питання, на думку О.Сербенської, пояснюється насамперед багатовимірністю проблеми,

потребою синтетичного підходу до її розуміння. Плутанину вносить і термінологічна невпорядкованість: з одного боку – багатозначність уживаного Франком слова "стиль", з другого – використання синонімічних слів та висловів (мова, язик, річ, розмова, бесіда, конверзація, спосіб оповідання, спосіб ведення розмови, манера говорити та ін.).¹ Відтак, унікальний письменницький стиль І.Франка, котрий ще за життя художника дивував своїми контрастами і в якому мирно співіснують манера українського орнаменталізму і проби "холодної прози", діалог "салонної конверзації" і внутрішній монолог, близький до потоку свідомості, селянський речево-господарський стиль і незвичний "балак" львівських та дрогобицьких провулків, й досі залишається мало вивченим і описаним².

Багате ХІХ ст. – століття утвердження, пошуку та експерименту в літературі – виплодило величезну кількість способів та манер мовної характеристики, що змінювали, а рівночасно доповнювали чи заперечували одна одну. Для Франка, наприклад, ідеалом була література, "котра дає можливість, а навіть ставить найвищим обов'язком усякій талановитій і освіченій літературній індивідуальності висказатися повні живим словом, не в'яжучи її згори ніякими традиційними путями ані щодо форми, ані щодо мови" (41, 47)³. "Нешаблонний спосіб малювання" (41, 497) завжди залишався естетичним орієнтиром для Франка-прозаїка, чинником формування його мови та індивідуального письменницького стилю. А "населення" Франкового "Декамерону" строкате: селяни і сільські ремісники, робітники та підприємці, міщани й інтелігенти, школярі, вуличники, в'язні.

Помічено, що у стилі авторського викладу і стилі мовлення персонажа прози Івана Франка спостерігається наскрізна тенденція до подолання дистанції між героєм, автором і читачем, що сприяє створенню ілюзії автентичності, безпосередності мовного стилю. У його прозі зустрінемо зразки "селянської поважної, господарської конверзації" (37, 9) і народнопоетичного мовлення, де "слова ллються як медова річка", "правдиву живу конверзацію освічених людей" (49, 100) і "дітські слова" (26, 123), жаргон злодіїв ("майстрів"), вуличників ("яндрусів"), в'язнів та специфічну професійну мову "ріпників", оригінальні стилізовані зразки гебрейської, німецької, польської вимови у мовних партіях персонажів-неукраїнців (мовну натуралізацію Франко практикував тільки у ранніх творах, у пізнішій творчості переважає індивідуалізація мовлення). Усі ці типи мовлення покликані Франком із сучасності, із реальних мовних культур різних верств населення Східної Галичини кінця ХІХ ст.; для представлення кожного з них письменник актуалізує різні народномовні джерела: фольклорне, говірково-діалектне, розмовно-побутове, книжну традицію, елементи різних функціональних стилів та експресивних типів мовлення. У коментарях до своїх писань Каменяр неодноразово відмежовує себе від таких специфічно письменницьких аспектів діяльності, як поетизація чи декоризація викладу: скажімо, "бориславські" оповідання для нього – "студії не так поетичні, як більше соціальні" (14, 175); а в тюремному циклі Франко – лише "редактор з допомогою ножичок супроти дійсності" (15, 492). Прагнення до "простоти і натуральності" (35, 172) викладу втілювалося часто в техніці "я-оповідання", що дозволяла максимально конкретизувати оповідача, подаючи його голос з усіма говірковими, навіть жаргонними та національно інтонаційними особливостями. Орієнтація на живе розмовне мовлення у прозових текстах письменника дозволяє подивитися на них і в дещо іншому

ракурсі – як на цінне джерело відтворення рис соціальних діалектів української мови кінця XIX ст. Для письменника було цілком очевидним, що "не всі однаково говорять" (37, 9), і проігнорувати це на рівні тексту він не міг. До цікавих висновків приходить Франко у статті "Bel parlar gentile" (1906), яка з'ясовує засади соціальної диференціації мовлення та й самої теорії комунікації. Живе розмовне мовлення Франко розглядає як "духове і моральне обличчя [народу] в можливо повній і автентичній формі", як достовірний документ "культурної історії та народної психології, ... світогляду й етики" (37, 10).

Про стильову манеру Франка, втім, не можна говорити як про щось статичне, незмінне: романтизм перших спроб пера, соціально-критична манера "Бориславської" прози, натуралізм тюремного циклу, психологізм новел і повістей з життя інтелігенції. Для кожної з цих стилістичних моделей властива, звісно, своя власна мова, власні зображально-описові засоби. Об'єктивізм, раціональність та реалістичність – це, власне, ті стрижні, на яких базується Франкова концепція характеротворення, в основі якої – здатність "порядкувати і складати дрібниці в цілість ... по яснім і твердим науковим методі" (26, 12).

Усні монологи, принагідні розповіді знайомих і не знайомих Франкові людей перетворюються "звільна, протягом літ у більші або менші оповідання та ескізи" (33, 400). У примітках до оповідання "Хлопська комісія", надрукованого в журналі "Зоря" 1884 року, Франко згадує, що "записав те оповідання 1877 р. з уст старого злодія Михайла Забранського" (15, 497). В етнографічній розвідці Франка "Дещо про Борислав", окрім зразків робітничого фольклору, вміщене "оповідання про бориславську роботу", записане від Митра Лялюка, "молодого парубка з Нагуєвич" (26, 192), що стало своєрідним прототипом для відтворення мовлення героя оповідання "На роботі". Матеріал до оповідання "Місія" взято Франком "м а й ж е д о с л і в н о ... з усних оповідань очевидців" (16, 493). А до низки творів письменник додає підзаголовки, що задокументовують походження текстового матеріалу: "Ліси і пасовиська. *Оповідання бувшого плені-потента*", "Домашній промисл. *Оповідання ложкаря*", "До світла! (*Оповідання арештанта*)", "Полуйка. *Оповідання старого ріпника*".

Практика "підслухування простого народу" (37, 273) допомагала Франкові постійно оновлювати мовний репертуар текстів, використовуючи для цього невичерпні "багатства лексики й зворотів" живого народного мовлення. А це, у свою чергу, сприяло не тільки розширенню лексичного тезаурусу художнього мовлення, а й удосконаленню засобів стилю.

¹Сербенська О.А. Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка: Текст лекцій. – Львів, 1992. – С. 58; ²Денисюк І.О. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996). – Л., 1998. – С. 15; ³Франко І.Я. Повне збір. тв. : У 50 т. – К., 1976–1986.

Українські переклади оповідань Антоніса Самаракіса

У 50-80-ті рр. минулого століття українські елліністи А.Білецький, Т.Чернишова, їхні учні, українські письменники у співпраці з Я.Мочосом та І.Каввадіасом переклали значну кількість творів новогрецької літератури. Це стало можливим як завдяки існуванню державного плану перекладів творів іноземних (зокрема, грецьких) письменників, так і зусиллям, докладеним усіма учасниками реалізації цього проекту. Серед чинників, що зумовлювали відбір творів для перекладу, були як об'єктивні: перекладали твори найвідоміших грецьких письменників ХХ ст. (Н.Казандзакіса, Й.Сеферіса, О.Елітіса, А.Самаракіса), так і суб'єктивні: особисті дружні зв'язки, почуття комплементарності до світосприйняття та життєвої позиції авторів творів.

Звернення до творчості А.Самаракіса було зумовлене обома причинами. Твори письменника широко відомі не тільки в Греції, вони перекладені 33 мовами світу та видані у 107 виданнях; їх вивчення передбачено і шкільними, й університетськими курсами. Окрім того, близькою відчувалась система пріоритетів "вічного юнака", з яким були особисто знайомі А.Білецький і Т.Чернишова.

Головною темою творів цього письменника стало буття простої людини у повоєнному світі та в умовах тоталітарного режиму; проблеми, з якими вона стикається в цьому буденному житті: безглуздя світу, страх перед новою війною, голодом, втратою свободи, байдужість, утрата надії та її пошуки, самотність, тиск диктаторського режиму та протистояння йому, втручання в особисте життя, відчуження та знищення людей у сучасному суспільстві, потреба любові. Щодо світосприйняття А.Самаракіса, то його характеризують три компоненти: "Відповідальність", "Святий Неспокій" та "Потрібна Надія". Саме вони втілюють їхню життєву позицію.

Т.Чернишова переклала дві повісті А.Самаракіса: у 1979 р. "Прорахунок" (1965)¹, у 1983 "Сигнал небезпеки" (1959)². Остання дала назву збірці, куди також увійшло дев'ять інших оповідань, перекладених її учнями О.Пономаревим та А.Чердакпі.

Грецькі критики по-різному оцінюють як творчу манеру письменника, так і тематику та проблематику його творів. До позитивних якостей відносять лаконічність, дохідливість послань та актуальність порушуваних проблем, майстерність утримувати інтерес читача, чим і пояснюють успіх його творів³.

Серед прийомів, що сприяють цій меті, такі, як граничний ступінь експлікації зв'язку між назвою і текстом твору. Так, у короткому оповіданні "Потрібна надія" елементи заголовку повторюються 11 разів, виступають як наскрізні, а його назва обрамляє оповідь, розміщується в найсильніших позиціях: на початку та в кінці тексту, і має градацію від ствердження до відчайдушного звернення-прохання. Тобто, заголовок "стає формою, в яку виливається зміст тексту як цілого"⁴, "містить [...] історію породження тексту автором та майбутнє "поле можливих інтерпретацій"⁵. До цього типу належить більша частина назв творів А.Самаракіса ("Сигнал небезпеки", "Прорахунок", "Революція 11 квітня" та інші).

Письменник часто обирає заголовки, які виконують символічну естетичну функцію: "Вікно", "Дерево", "Маї", "Ріка"; чи такі, що поєднують зовнішню та внутрішню функції в рівних пропорціях, тобто алюзійні. Наприклад, "Одкровення від Іоанна" відсилає читача до відомої теми, але оповідання має інший сюжет: не розкриття та передача іншим людям вищого знання, а отримання знань від інших, простих людей, які ніколи не цікавили героя-літератора.

3-поміж засобів актуалізації тексту увагу привертають насамперед такі форми, як "ефект невинуватих сподівань" ("Такий собі випадок", "Лекція з анатомії та такого іншого", "Я відмовляюсь", "Одкровення від Іоанна") та "ефект передбаченої несподіваності" ("Однієї ночі", "Революція 11 квітня"). Ці елементи відіграють важливу роль не тільки в розвитку сюжету та в характеристиці персонажів, вони також сприяють розкриттю теми твору. Суть "ефекту невинуватого сподівання" полягає у розриві безперервності, лінійності оповіді. Поява елементів слабкої ймовірності, що порушують цю безперервність, відіграють роль поштовху: непередбачене й неочікуване чинить опір сприйняттю, і зусилля, яких докладає читач для подолання цього опору, сприяють сильнішому впливу на нього⁶. Ці елементи привертають увагу читача та створюють стилістичний ефект за рахунок контрасту з рештою контексту художнього твору, виділяють найважливіші, з погляду автора, моменти в тексті. Так, в оповіданні "Такий собі випадок", герой, який щойно дбайливо вибирав подарунки напередодні Нового року для своїх п'яťох дітей і улюбленої дружини Анни, повертається в порожній дім, вмикає світло. Воно заливає всю його домівку, але не може увійти в його серце, тому що реальне його буття не схоже на ту новорічну казку, яку він спробував створити для себе. Інший герой ("Я відмовляюсь") вирішує "звести рахунки" з життям через утрачену віру, але в момент спроби самогубства встигає помітити іншу людину, що падає з мосту, рятує її та переконує незнайомця в неможливості такого вчинку, коли існує інша людина, яка потребує допомоги і якій ми можемо допомогти; хоч, як з'ясовується, це був нещасний випадок. Літератор Джон Іліадіс відчуває безсилля перед звичайним папером і викладає "нескінченний потік внутрішніх, ніяк не пов'язаних між собою спостережень", так званий "внутрішній монолог", виключно на "його папері", особливому, атласному, матовому, не чисто білому, а з легким кремовим відтінком. Урятувавши від дощу віднайдені з великими труднощами 17 аркушів, без яких не набуде "плоті й крові" нове "Одкровення", він урешті-решт усі їх використовує, щоб написати на них клопотання випадкових прохачів: про надання путівки до санаторію для хворої дівчини, про видачу толю, про згущене молоко для вагітної матері п'яťох дітей тощо.

Згідно із запропонованою Катериною Райс⁷ типологією текстів, релевантних до перекладу, критерієм якої обрано функції мови, всі згадані вище тексти є зорієнтованими на форму. Форма при цьому тлумачиться як спосіб вираження автором певного змісту, елементи якої мають специфічний естетичний вплив на читачів. Вони не тільки є домінуючими щодо предметно-змістовного компоненту, а є також інструментом художнього втілення, що надає тексту його неповторної й тому лише аналогічно відтворюваної в мові перекладу форми. Тож відповідно до функції вираження в перекладі необхідно сягати рівноцінного естетичного впливу за допомогою аналогічної форми, оскільки лише в цьому випадку переклад є еквівалентним. Аналізовані тексти належать до того

типу текстів, що детермінуються вихідною мовою (домінанта: текст-джерело). У таких текстах мовні засоби (а не тільки інформація, що ними репрезентується) вихідного тексту відіграють вирішальну роль для вибору форми тексту перекладу. Цілком зрозуміло, що все це вимоги до ідеального перекладу, й не завжди реально існуючі тексти-переклади їм відповідають.

Однією з синтаксичних особливостей розгляданих творів грецького письменника є частотне вживання безсполучникових і називних речень. Аналіз матеріалу дозволяє дійти висновку, що перекладачі досить часто вдаються до трансформацій синтаксичних структур тексту, що в одних випадках є виправданими, а в інших призводять до зміни естетичного впливу на читача. Так, в оповіданні "Потрібна надія" автор протиставляє дві строфи як за змістом, так і за синтаксичною їхньою будовою, хоч обидві передають зміст газетних повідомлень. Перша відтворює реальні світові та людські буденні трагедії за допомогою простих речень, пов'язаних ланцюжковими й паралельними зв'язками, друга, присвячена подіям світської хроніки, – строфа номінативного типу. Такий перехід від оповіді про наслідки ядерного вибуху в Хіросімі, про грецькі внутрішні проблеми до називання, вказування на суб'єкт, позбавлений дії, створює відповідне враження: на тлі живого, рухливого життя – сталі, нерухомі фігури. Перекладач усуває це протиставлення, вживаючи замість називних речень двоскладні, приписуючи суб'єктам що з дії, що нейтралізує елемент естетичного впливу, який не дозволяє в усій повноті сприйняти відтворювану письменником "панораму життя". До таких змін в оповіданні "Потрібна надія" перекладач звертається рідко, намагаючись зберегти синтаксичні конструкції оригіналу. Однак трансформації в оповіданні "Одкровення від Іоанна" (переклав А.Чердаклі) стають характерними ознаками цього перекладу.

Отже, перекладачі двох оповідань Антоніса Самаракіса – "Потрібна надія" (О. Пономарева) та "Одкровення від Іоанна" (А.Чердаклі) – насамперед звертаються до інтерпретаційного методу перекладу й лише інколи переходять його межі на користь вільного, що однак не заперечує можливості вивчення питання про здійснення нових перекладів творів письменника з урахуванням нових підходів та здобутків перекладознавства.

¹ // Всесвіт. – 1979. – № 7. – С. 5-117; ² Самаракіс А. Сигнал небезпеки. – К., 1983. – С. 3-88; ³ Коуртовік Д. Έλληνες Μεταπολεμικοί Συγγραφείς. – Αθήνα, 1995. – Σ. 204-205; ⁴ Кожина Н.А. Заглавие художественного произведения // Проблемы структурной лингвистики. 1984. – М., 1988. – С. 168; ⁵ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л., 1972. – С. 141; ⁶ Арнольд И.В. Стилистика декодирования. – М., 1973. – С. 70; ⁷ Райс К. Классификация текстов и методы перевода // Вопросы теории переводов зарубежной лингвистики. – М., 1978. – С. 210.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Світлана Богдан
Волинський університет імені Лесі Українки

Стереотипи мовної поведінки волинян і поліщуків: присягання

Стереотип, як об'єкт вивчення, належить до проблем, які активно досліджуються в різних науках, зокрема в лінгвістиці, психології, соціології, етнології і передусім у тих науках, які виникли на їх межі. Зрозуміло, кожна наука неоднаково окреслює саме поняття "стереотип" і по-різному визначає його ознаки, структуру тощо. В лінгвістиці стереотип визначається як "слово, мовний зворот, що повторюється без змін, автоматично, як усталена формула, мовний шаблон, трафарет"¹. Однак правомірно, очевидно, вважати стереотипними "всі мовні знаки, які регулярно відтворюються в певній прагматичній ситуації"².

Важливим аспектом етнолінгвістичних студій є з'ясування специфіки стереотипів (моделей) етнічної поведінки та їх взаємозв'язків з історією та культурою народу. Стереотипи національної (етнічної) поведінки є "...стійкі схематизовані моделі поведінки, які є результатом національно осмисленого досвіду і властиві для дій і вчинків усіх представників цієї етнічної спільності... За їх допомогою здійснюється типологізація ситуацій і вибір зворотних реакцій. Знання стереотипів національної поведінки дає можливість прогнозувати поведінку, реакції індивідів, які належать до конкретної етнічної групи, спільності"³.

Стереотипи національної поведінки перебувають у тісному взаємозв'язку з правилами і нормами національного етикету, який визначає "встановлений порядок, набір правил, що визначають поведінку людей"⁴ певного етносу. Водночас варто зауважити, що національні мовноетикетні поведінкові моделі мають, крім типологічних ознак, і локальні, регіональні відмінності. А отже, варто, очевидно, розрізняти також територіальні стереотипи (тобто варіанти національної мовноетикетної поведінки), які, до того ж, формуються на основі індивідуальних мовноповедінкових стереотипів.

Зауважмо, що стереотипність розглядається нами як відображення типологічних ознак, властивих представникам певного етносу, що й виявляється в узвичаєних схемах, стандартах. З іншого боку, поведінка кожної людини є варіативною й особливою, що й уможливорює формування індивідуальних стереотипів. Важливо й те, що поведінкові стереотипи, як і кожне мовне явище, є змінюваними, хоч, звичайно, їх динаміка є менше виразною (порівняно з іншими мовними явищами).

Для реконструкції традиційних мовноетикетних стереотипів і з'ясування особливостей сучасної системи поведінкових моделей волинян і поліщуків було укладено питальник, який містить 80 запитань, що співвідносяться з найтипівішими етикетними ситуаціями (повсякденними й святковими); звертання, привітання, прощання, вибачення, вдячність, вітання, побажання, присягання тощо.

Протягом п'яти років зібрано матеріал із понад 100 населених пунктів Волинської та Рівненської областей, однак найповніше охоплено Західне Полісся. Зрозуміло, що цей матеріал не дає поки що всієї повноти мовноетикетної

системи волинян і поліщуків, однак простежити певні тенденції й типологію її функціонування протягом останніх вісімдесяти років, очевидно, цілком реально (середній вік інформаторів 50-70 років). Кожна зі згаданих етикетних ситуацій заслуговує на окреме дослідження.

Типологія побажальних формул і їх варіантів та особливостей гостювання були вже об'єктом спеціального наукового вивчення⁵. В цьому дослідженні зосередимо увагу на з'ясуванні специфіки сучасного функціонування, структурно-семантичної організації та варіативності (різних типів) формул присягань. Для збору фактичного матеріалу респондентам було запропоновано запитання, які передбачали вияв: 1) найпоширеніших виразів присягання; 2) мотивації й типологічних ситуацій їх використання; 3) ставлення мовців щодо правомірності й можливості їх уживання.

Присяга, як відомо, належить до периферійних елементів мовноетикетної системи українців⁶. Як свідчать результати опосередкованих спостережень, анкетувань і безпосередніх інтерв'ювань, подібна властивість факультативності у використанні формул присягань спостерігається і в поведінці волинян та поліщуків.

Переважають в їх мовленні побутові (повсякденні) присяги (передусім божба – "присягання іменем бога"⁷ – і власне присягання, які фактично є самозакляттям). Функціонування таких формул відзначається значною кількістю варіантів (фонетичних, лексичних, словотвірних, рідше – морфологічних) і різноманітністю комунікативних ситуацій і пресупозитивних умов, що спричинили їх використання.

Найчастіше вживанню виразів божби й самозакляття передують такі пресупозитивні умови, що формують типологічні комунікативні ролі мовців:

1) опосередковане звинувачення особи в поданні недостовірної інформації, що насправді не відповідає дійсності, тобто якесь висловлення приписується **мовцем 1** (або мовцями) **мовцю 2**, яке насправді не належало йому або – загалом створене мовцем 1 чи мовцем 2 (напр.: *Кажуть, що те обзивала Гандзю послідніми словами*); 2) безпосереднє звинувачення **комунікантом комуніката** у вчинках, діях або інформування про вчинки, які комунікат не здійснював (напр.: *Те ніко́ли ніко́му добра́ ни зробе́в; Скі́ко мо́на тирпі́ти твою́ брхню́? Ко́ле пи́ристáниш крáсти?*); 3) різноманітні прохання, зауваження **комуніканта**, реакцією на які є відповідні вирази (напр.: *Вельме́ прошу́ Вас, прийді́те до нас хотя́ би раз, ни згру́ннічайте, ни здава́йтися на про́сьбу, Хри́сто́м Бо́гом прошу́*); 4) освідчення в коханні для посилення правдивості твердження, зокрема згоди (напр.: *Те напра́веду любиш ми́не?*).

Зауважмо, що навіть ті респонденти, які дали ствердну відповідь щодо активного використання виразів божби, застережно пояснювали: *таке ка́зати гріх* [35], *так ни по-Бо́жому* [9], *то ни по-Бо́жому й ни по-лю́дські*

[35], *кажу́, але то гріх* [17, 31], *ни мо́жна і́мені Бо́жого да́рма ка́зати* [27], тобто це суперечить передусім моральним християнським і загальнолюдським цінностям. Як відомо, новозавітні етикетні рекомендації, на противагу старозавітним твердженням на зразок "Не клянись неправдиво, але виконуй клятви свої перед Господом" (Євангеліє від Матвія, 5:33), унеможлилювали зовсім використання таких виразів, суворо регламентуючи мовну поведінку й пояснюючи ці приписи так: "А я вам кажу не клястися зовсім: ані небом, бо воно престол Божий; ні землею, бо підніжок для ніг Його це: ані Єрусалимом, бо він

місто Царя Великого; не клянись головою своєю, бо навіть однієї волосинки ти не можеш учинити білою чи чорною. Ваше ж слово хай буде: "так-так", "ні-ні". А що більше над це, то *те* від лукавого" (5:34-37).

Порушення згаданих заборон респонденти виправдовують здебільшого поясненнями на зразок: *Кажу їй-Богу, але тільки кулі гувору правду, бо Бог – то святе* [39], *такé слово порушити гріх* [5]; *слово такé не можна нарушати, бо Бог покарає* [29].

Деякі респонденти були дуже беззастережні у відповідях: *ні, Бога зачипати не можна ни в яких випадках, краще сказати чесне слово, но не займати Божого імені* [12]. На противагу їм, інші не менш категорично сверджували: *кулі на людину наклáдана напáсть, то вунá чим хоч пукляне́ця, шоб дука́зати, шо ти ни вичувáт, то може людина нáвти стáти на куліна і цилувáти зéмлю* [2].

А отже, акт присягання значною мірою є вимушеною дією, свосвідною реакцією на мовленнєву діяльність або вчинки інших людей.

Найчастіше в побутовому спілкуванні мовці вдаються до словесних формул, основу яких становить лексема *Бог* (такі вирази присягання іменем Бога традиційно називають божбою): *їй-Бо́гу ж прав́да* [35] (усічені варіанти – *їй-Бо́гу прав́да* [5,35], *їй-Бо́гу* [13, 21, 31], *їй же Бо́гу* [35], *їй-Бо́* [14, 23], фонетичні варіанти – *Єй-Бо́гу* [28], *Єй же Бо́гу* [28], лексичний варіант – *їй же ти Бо́гу* [28]), вираз *їй-Богу*, за СУМом, кваліфікується як вигук, що вживається "для потвердження чого-небудь, для запевнення в чомусь" [IV, 60]); *Бі́гме / Бі́гма прав́ду кажу* (усічені фонетичні варіанти – *Бі́гме́* [1], *Бі́гма* [34, 41], *Бі́гма* [15, 40], рідко вживається вираз *Бі́гма Бо́же* [32], пор. варіанти зі "Словника" Б.Грінченка: *Біг-ма́, Біг-ма́є, Біг-ме́* [I, 60]⁸, а також ті, які зафіксовані Г.Аркушиним: [бóгме] 515, [бúгма] 13 [I, 20]⁹); *Бог мені суддя / се́йдок* [27] (лексичні варіанти – *Бог суддя* [35], *Бог ба́чить і люде* [35]), спорадично вживається вираз *Одбо́жий* [36].

Зауважмо, що вирази *їй-Богу* та *Бігме* відзначаються територіальним розмежуванням, про що, до речі, згадується в споминах Касіяна Граната про Лесю Українку: "У вас (на Володимирщині – С.Б.), божачись, говорять "їй-богу", а тут (на Ковельщині – С.Б.) "бігме"¹⁰.

Почасти у формулі присягання основу становлять дієслівні лексеми *клястись* і *присягатись/присягати* (здебільшого в постпозиції, хоч можлива й препозиція). Вираз *Бо́гу свято́му присяга́юсь / присяга́ю / кляню́сь* має фонетичний варіант – *Бо́гу сьва́тoму присяга́юсь* [35], – *Бо́гом присяга́юсь* [35], *присяга́юсь* [35], морфологічний варіант – *Бо́гови присягаюсь* [9], зауважмо, однак, що частіше фіксуються усічені варіанти цього виразу, утворені шляхом зрощення: *присяйбо́гу / присяй-Бо́гу* [15, 16], *присяйбо́же* [28], *Присяйбо́* [28]/ *Присяй-Бо́* [28], *присягбо́же* [28], пор. варіанти, зафіксовані "Словником" Б.Грінченка: *Присяй-Бо́гу, присясто-Боже, присясто-Богу!* [II, 444], а також "Словником західнополіських говірок" Г.Аркушина: [прис'ага́йбо] 454; [прис'ати Бо́гу] 495; [прис'ел'бу да́л'бу] 529¹¹, вираз *Присяйбогу*, до речі, вживаний не лише в повсякденному, а й у святковому етикеті поліщуків, як-от в одній із весільних пісень із Прибужжя: *Присяйбо́гу призна́ємсь родéни, то буді́мо здива́тись з дитéни* [35]).

Свосвідну формулу божби, побудовану за принципом паралелізму, зафіксовано в с. Плоске Шацького району Волинської області: *Бог-ба́тько, я – його́ дитéна*.

Замість Бога мовці нерідко послуговуються іменем якогось святого зокрема або всіма святими загалом (напр.: *всіма св'ятéми клянúся* [9], *усіма сьвятéми присягаю* [35], спорадично – ангелами (напр.: *клянúсь свéими янгулóчками* [16]).

Продуктивна модель зі згаданими дієслівними лексемами може трансформуватися шляхом лексичної варіативності лексем у її структурі, що є номінаціями найдорожчих мовцю осіб (*дити, мати, батьки*), рідше – назвами неба, небесних світил (*небо, зорі, місяць*) чи предметів, якими, власне, присягаються (опорна лексема здебільшого займає початкову позицію у виразі), напр.: *клянúсь дитьмé своїми* [28], *клянúсь тобі свéю мáтцрою* [35], *клянúсь своїми батькáми* [4], *клянúсь своєю голово́ю* [37], *клянúсь сéрцем мáтури* [13], *клянúсь своїм життьóм* [31] тощо.

Іноді предмет присягання може бути узагальненим, напр.: *клянúсь всім св'ятéм* [24], *клянúсь всім, на чо́му світ стоїть* [9]. Сам же вираз почасти вживається як усічений варіант згаданих: *клянúсь, присягаюсь*.

Значно рідше волиняни й поліщуки присягаються, вдаючись, крім Бога, до імені Ісуса Христа (напр.: *Христóм-Бóгом клянúсь* [9], *Христобóже* [6], *Хрúсту Бóже* [8]).

Номінація *хрест* як структурний елемент формули присягання може входити до складу різних моделей. Типологічними й найуживанішими є ті, що утворені поєднанням лексеми *хрест* і дієслів *присягатися, хреститися, молитися* (рідко), напр.: *хрестóм хрещúся* [4], *хрестóм молюся* [4], *присягаюсь чéсним христóм* [28]. Почасті номен *хрест* сполучається з лексемами, що містять сему 'ствердження': *воістину хрест* [28], *хрест сьватéй, шо так* [35], *от тобі хрест – чíста правдо́нька* [30].

Однак значно частіше, зокрема, в західнополіських і західноволинських говірках використовується синонім лексеми *хрест* – *криж / креж*, напр.: *крижбóже* [28, 35], *криж Бóже* [38], *креж Бóжи* [35], *креж сьватéй* [9], *креж сьватéй* [35], пор.: [криж Бо] 210... [кри^еж Бóже] 292; [крез Бóже] 307; [криш Бóжи] 281; [кр'із бó] 365¹¹.

Важливо, що формули присягання, особливо з лексемою *хрест*, неодмінно супроводжуються узвичаєним жестом хрещення. А тому цілком закономірними є також вирази, що словесно відтворюють цей жест: *хрищúсь тобі* [35].

Цікавий спосіб хрещення зафіксовано, зокрема, в с. Світязькі Смоляри Шацького району: кажучи вираз *крежбóже*, складають навхрест два пальці кожної руки й цілують такий символічний хрест, посилюючи таким чином правдивість сказаного.

Узвичаєними для Волині й Полісся є також присягання на Євангелії, напр.: *присягаюсь на Ївáнгелі* [22], *присягаюсь на Євáнгеліі* [35], *могú заприсягтéся на Ївáнгеліі* [35] або загалом Святим Письмом (напр.: *св'ятéм письмóм клянúся* [36]), а також іконами: *клянúсь пéред ікóною Бóжої Мáтери* [18].

Нерідко мовці для ствердження правдивості сказаного вдаються до виразів із опорною лексемою *правда, істина / істинно*, напр.: *істино тобі кажú* [11, 22] і *то правда* [9], *св'ятá правда* [35]. Однак найчастіше правдивість сказаного експлікують вирази *чéсне слóво, чесно кажу*, спорадично – *слóво чéсти* [2], пор. також: *присягаюсь чéсним слóвом* [12], *чéсне слóво Бóже* [19].

В екстремальних комунікативних ситуаціях, за твердженням мовців, вони змушені вдаватися до формул самоклятьби, структурно-семантична організація яких подібна до прокльонів¹².

Структурно такі вирази представляють собою найчастіше уламки складно-підрядних речень і розпочинаються здебільшого сполучником *щоб*, напр.: *щоб, я здобхла, як субака* [33], *щоб я дитей своїх ни бачила* [35], *щоб мине ничістий забрав* [10], *щоб мине чуртї вхупїли* [33], *шуб я зівтрашнього дня ни бачив* [15], *щоб я с того мїсця ни зийшла* [20], *шоп я на цьому мїсці провалелась* [36], *щоб я так жила* [20], *побїй мине сьвятá п'ятниця* [3].

Значно рідше формула самозаклять конструюється посередництвом використання наказового способу дієслів, напр.: *хай мине Бог покарає* [35], *хай я провалюся на тому мїсці* [35], *будай мині язék всòхне* [9]. Структура таких формул може розширюватися завдяки вказівці на умови, за яких здійсняться всі нещастя, які людина добровільно накликає на себе, напр.: *хай мине грїм пуб'є, якшò бришу* [23], *хай менє Герун поб'є* [22], *щоб я в зємлю провалївся, якшò то нїправда* [23], *щоб я з цього мїсця ни ступела, як нїправду кажú* [35], *а шоп я кризь зємлю провалїлася, шо то ни правда* [5].

Спорадично двокомпонентна формула самозакляття може моделюватися й інакше: перша частина представляє перелік можливих покаральних дій, на які згоден мовець, якщо з'ясується неправдивість інформації, поданої в другій частині: *а дам рúку відрубáти, як шо ни так* [26], *даю рúку на відсїч, якшò не правда* [10], *даю гóлову на отсїченїє, колé шо ни так* [35] тощо.

3-поміж нещасть, які накликають на себе волиняни й поліщуки у випадку недотримання слова, неправдивості сказаного, найчастіше вживаються **стихийне лихо** (*хай грїм поб'є*) **хвороби, смерть** (*щоб зацїпило, щоб вїтер нòгè колїхáв, щоб з мїсця ни зийшла / ни встáла, щоб сòнця / свїту Бòжого / бїлого ни бачив*), *щоб ни дождáв води напїтися, щоб рáнку / зівтра ни дочикáв, рїзнї негаразди* (*щоб вóлі ни побáчила, кризь зємлю провалюся, хай лихей попутає*).

Особливими способами присягання в цьому регіоні можна вважати вирази *бирú на зуб* [23], *на зуб даю* [10].

Встановлено, що присягаються в побуті найчастіше жінки. Чоловіки вдаються до формул присягань факультативно. До того ж, це в основному мовці середнього і старшого віку. Молодь у ситуації присягання послуговується здебільшого жаргонними виразами.

А отже, типовими виразами присягання волинян і поліщуків залишаються вирази божби, порушення яких мовці вважають неприпустимим. У повсякденному спілкуванні такі вирази почасти втрачають первинну підкреслено урочисту й виразно емоційну тональність, набуваючи статусу синонімічного еквівалента лексем, що виражають згоду. На противагу виразам божби, самозакляття і в сучасному мовленні завжди позначені емоційно-експресивним забарвленням. Використання формул присягання кваліфікується мовцями здебільшого як необхідність відстояти своє "добре й чесне ім'я". Для реалізації цієї комунікативної потреби існує ціла система узвичаєних виразів, яка має значну кількість регіональних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів.

¹Сологуб Н.М. Стереотип // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 599;

²Юкало В. Стереотип як мовознавча проблема // Слово. Стиль. Норма. – К., 2002. – С. 155;

³Етнопсихологічний словарь / Под ред. В.Г.Крысько. – М., 1999. – С. 249; ⁴Там же. – С. 295; ⁵Богдан С. Стереотипи мовноетикетної поведінки волинян і поліщуків: побажання //

Діалектологічні студії. 2. Мова і культура. – Л., 2003. – С. 120-129; ⁶Богдан С. Стереотипи мовної поведінки волинян і поліщуків: гостювання (у друці); ⁷Богдан С. Присяга в мовному етикеті українців // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 16-19; ⁸Словник української мови : У 11 т.

– К., 1970. – Т. I. – С. 211. Далі, посилаючись на це джерело, використовуватимемо скорочення СУМ і зазначатимемо том і сторінку; ⁸Словарь української мови / Упор. з додатком власного матеріалу Б.Грінченко : У 4 т. – К., 1997. – Т. I. – С. 60. Далі в тексті зазначатимемо лише том і сторінку; ⁹Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : У 2 т. – Луцьк, 2000. – Т. I. – С. 20. Далі зазначатимемо том і сторінку; ¹⁰Гранат К. Зустріч з Лесею Українкою // Спогади про Лесею Українку. – К., 1971. – С. 216; ¹¹Аркушин Г. Зазнач. праця. – Т. II. – С. 90; ¹²Богдан С. Прокльони як елемент мовної поведінки волинян і поліщуків: структурно-семантичний аспект // Волинь – Житомирщина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2001. – № 6. – С. 110-117.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

1. Баківці Луцького району Волинської області
2. Білин Ковельського району Волинської області
3. Борзова Старовижівського району Волинської області
4. Боремель Демидівського району Рівненської області
5. Велимче Ратнівського району Волинської області
6. Веселе Луцького району Волинської області
7. Вишнівка Любомльського району Волинської області
8. Гектари Горохівського району Волинської області
9. Голядин Шацького району Волинської області
10. Горохів Волинської області
11. Губин Володимир-Волинського району Волинської області
12. Дмитрівка Рожищенського району Волинської області
13. Добре Камінь-Каширського району Волинської області
14. Журавичі Ковельського району Волинської області
15. Заброди Ратнівського району Волинської області
16. Забужжя Любомльського району Волинської області
17. Залісся Любомльського району Волинської області
18. Здовбиця Здолбунівського району Рівненської області
19. Зелена Горохівського району Волинської області
20. Зоря Володимир-Волинського району Волинської області
21. Комарове Ратнівського району Волинської області
22. Льотиче Володимир-Волинського району Волинської області
23. Майдан-Липно Маневичького району Волинської області
24. Межисить Ратнівського району Волинської області
25. Мельники Шацького району Волинської області
26. Нужель Ковельського району Волинської області
27. Підгірне Рожищенського району Волинської області
28. Плоске Шацького району Волинської області
29. Поліське Старовижівського району Волинської області
30. Поничів Володимир-Волинського району Волинської області
31. Пульмо Любомльського району Волинської області
32. Рівне Любомльського району Волинської області
33. Рованці Луцького району Волинської області
34. Солові Старовижівського району Волинської області
35. Світязькі Смолярі Шацького району Волинської області
36. Тоболі Камінь-Каширського району Волинської області
37. Тойкут Ковельського району Волинської області
38. Туропин Турійського району Волинської області
39. Хобултова Володимир-Волинського району Волинської області
40. Черче Камінь-Каширського району Волинської області
41. Щедрогір Ратнівського району Волинської області

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Валентина Критська, Лариса Орлова, Тетяна Пуздірева
Інститут мовознавства імені О.О.Потебні НАН України

Комп'ютерна граматики української мови (проблеми упорядкування словозмінних парадигм іменника)

У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України виконується колективна тема "Основи комп'ютерної граматики української мови".

Маємо на меті висвітлити деякі проблеми, які виникають у процесі роботи над упорядкуванням підсистеми словозміни комп'ютерної граматики.

Комп'ютерну граматику ми розуміємо як представлення граматичної будови мови засобами сучасних комп'ютерних технологій. Традиційна граматики є описом нормативних, типових і найпоширеніших фактів, з одного боку, та неповним і не завжди систематизованим переліком відхилень від норми або малочастотних мовних явищ, із другого. Самі ж лінгвістичні факти "відокремлені" від граматики й подані у словниках, різних за призначенням (орфографічних, орфоепічних, труднощів уживання, фразеологічних, синонімів тощо), тобто "одноаспектних", які укладені з метою ілюстрації певного аспекту граматичної будови мови. Технічні можливості комп'ютера й сучасне програмне забезпечення дозволяють представити граматику мови на принципово інших засадах: комп'ютерна граматики поєднає універсальний словник, граматику та правопис. Це означає, що кожне лінгвістичне правило чи теоретичне положення буде підтвержене вичерпним фактичним матеріалом. І навпаки, кожне мовне явище матиме належний теоретичний опис. Зміни у лексиці, граматиці чи правописі можна буде вносити в усі частини комп'ютерної граматики одночасно. Інтерфейс дозволить користувачам отримати відповіді на запити стосовно будь-якої мовної одиниці або загального питання граматики української мови. Універсальний словник включатиме слова з повною граматичною інформацією про них, він об'єднає всі лінгвістичні словники.

Виходячи з цих засад, у підсистемі (або модулі) словозміни повинні фіксуватися всі способи відмінювання слів, а в універсальному словнику кожному слову буде приписана інформація щодо його словозміни.

В україністиці не існує словника словозміни, подібного до російського¹. Розробники модуля словозміни мають виконати два завдання. По-перше, зробити експліцитний опис парадигми кожного слова, тобто формально позначити всі словозмінні параметри. По-друге, маючи такий опис слів, відтворити структуру словозмінної підсистеми – сформулювати правила творення форм слів й описати словозмінну класифікацію слів (відповідно до словозмінних параметрів).

Основною одиницею словозмінної системи будемо вважати слово як множину всіх його словоформ (парадигму). Ми розглядаємо буквенний варіант запису. Словоформа складається з основи та флексії. Основи є варіативні й неваріативні. Фонемні зміни в основах разом зі зміною наголосу є засобами формотворення. Парадигми розрізняються за кількістю словоформ (і відмінкових варіантів), набором флексій, набором змін в основах і схемою наголошення. Словозмінними граматичними значеннями є: 1) для слів з відмінковим ти-

пом словозміни – рід, істота/неістота, число, відмінок; 2) для дієслів – спосіб, вид, час, рід, особа, число.

Масив парадигм укладається так, щоб про правила творення слів форм можна було отримати якнайбільше інформації автоматично. Для цього існує спеціальна форма запису, в якій показані чергування в основі, варіанти флексій, наголос, а також інші словозмінні ознаки.

Отже, формування вихідного матеріалу – визначення парадигм слова – є найважливішим початковим етапом створення модуля словозміни комп'ютерної граматики. При визначенні парадигми виникає ряд проблем. Зупинимось на двох з них. Перша – неунормованість явищ словозміни. Друга – лексикографічна традиція, тобто традиція подання інформації про слова у словниках різних типів. Розглянемо ці проблеми на прикладах формування іменникових парадигм.

Недостатньо впорядкованою, на нашу думку, є система відмінкових форм. Зокрема, форми множини іменника, які зустрічаються у сполученнях із числівниками (*писанка*: наз. мн. *писанки*, але *дві писанки*, род. мн. *писанок*, але *п'ять писанок*), тобто форми, омографічні з відповідними формами відмінків, але з іншим наголосом (і конкретним значенням кількості теж). Ці форми подають у словниках як додаткові до відмінкових форм іменників. Кількість таких іменників становить навіть не десятки, а сотні; отже, названі форми повинні мати своє місце у системі відмінків, їх не можна вважати варіантами на зразок ор. мн. *сльоза-ми – слізьми* (ці останні словоформи взаємозамінні в однакових контекстах).

Особливі труднощі викликає творення місцевого відмінка однини словформ чоловічого та середнього родів. Список слів з основою на *г, к, х*, які можуть утворювати форми з флексією *-і* (з одночасним чергуванням в основі із *з', ц', с'*), чітко не визначений граматики. Але й тоді, коли ці форми можливі, в орфографічних словниках вони подані не регулярно: *бік – боці*, але немає *уроці* від *урок*, *молоці* від *молоко*; *ріг – розі*, але немає *луг – лузі*. Натомість до всіх іменників жіночого роду з аналогічними чергуваннями приголосних подані форми давального та місцевого відмінків, хоч для жіночого роду винятків чи обмежень немає². Кількість можливих форм у місцевого відмінку важко встановити ще й через неврахованість уживання іменників з прийменником *по*.

Можливі флексії *-ові, -еві, -сві* у давальному та місцевому відмінках однини в іменників чоловічого та середнього родів словники не фіксуються навіть тоді, коли вони є винятком: *серцеві, лихові*. Не вироблені чіткі правила вживання й відображення у словниках форм родового відмінка множини іменників середнього роду з подвоєним приголосним основи *тт, лл, сс*.

Не регламентовані граматики відмінювання іменників на зразок *зайчисько* подвійного (чоловічого/середнього) роду. В "Орфоепічному словнику"³ цей іменник за парадигмою відмінювання є іменником середнього роду. Якщо прийняти такий варіант, то у словниках треба на першому місці позначати саме цей рід: *зайчисько -а, с. і ч.*, а не навпаки, як *ч. і с.*, або вказувати форми називного та родового відмінків множини (те саме слід було б запровадити для інших слів подвійного роду).

Неоднозначними є також відмінкові форми з *-ей*, а не *-ій* для деяких груп іношомовних слів. Йдеться, зокрема, про флексії в родовому відмінку множини запозичених із французької та іспанської слів типу *ескадрилья, мантілья*. Буквосполучення *-ья* у давно запозичених словах мало тенденцію переходити в *-ія* (пор. рос. *елитимья, ектенья* – укр. *елітімія, ектенія* з грец., фр. *taille* як *талья* у значенні *податок* і *талія* у значенні *частина тулуба*).

Впливає на встановлення основ і флексій непослідовність використання правил правопису. Група слів типу *параноя* (грец.), *секвоя* (індіан. чироки) на противагу *майя* (санскр. та індіан.), *війя* втратили у написанні *-й-*, тож типи основ у наведених словах будуть трактуватися як неоднакові. Звичайно, ці слова рідкісні, але неунормованість існує: у "Словнику іншомовних слів" походження слова *секвоя* виводиться від індіанського імені *Секвойя*⁴. Вилучення *-й-* у загальних назвах мотивують тим (наприклад, у статті І.Фаріон⁵), що форми з *-й-* не є характерними для української артикуляції. Але, на наш погляд, вони не є неможливими, якщо враховувати, що у власних назвах за проектом нового правопису спрощення *-й-* у них не передбачається.

Друга група проблем виникає тому, що для кожного типу словників існують традиції їх укладання. У процесі вилучення інформації щодо словозміни іменника необхідним є врахування цього факту. Так, у СУМі іменники прикметника, часто це значення є одним з останніх; в орфографічних словниках таких іменників майже немає.

Словники недиференційовано подають іменники з граматичною характеристикою "істота" і "неістота" (наприклад, *одноліток*: 2. бот., зоол. тварина або рослина...; *опалювач*: робітник і пристрій – як слова з тією самою формою родового відмінка однини).

Словники іншомовних слів, галузеві, термінологічні часто не подають інформації про рід іменників та наголос або подають слова у множині, тому для визначення їхніх словозмінних параметрів необхідно проводити аналіз уживання таких слів у спеціальній літературі.

Орієнтуючись на буквеній варіант репрезентації лексики, ми свідомо вивчаємо мовні явища у зміненому (хоч і системно) вигляді. Тому результати наших досліджень повинні отримати відповідну інтерпретацію. Наприклад, іменники жіночого роду *площа*, *надія*, *скеля* формально матимуть різні набори флексій (відповідно *площа* -а, -і, -ї, -у, -ею, -ї, -е, -ї, -ю, -ам, -ї, -ами, -ах, -ї; *надія* -я, -ї, -ї, -ю, -єю, -ї, -є, -ї, -й, -ям, -ї, -ями, -ях, -ї; *скеля* -я, -ї, -ї, -ю, -ею, -ї, -е, -ї, -ь, -ям, -ї, -ями, -ях, -ї). Реально у них той самий набір флексій (що й у слові *площа*). Але оскільки букви *я*, *є*, *ю*, *ї* позначають дві фонемі (*надійа* і т. ін., остання приголосна основи відходить до флексії) або *я*, *ю*, *ь* вказують на м'якість попередньої приголосної (*скел'а* і т. ін.), виникає три буквені варіанти однієї флективної парадигми.

Можливості комп'ютерної техніки й сучасного програмного забезпечення дозволяють мовознавцям ставити нові теоретичні і практичні завдання. Але не завжди рівень наших знань ці завдання дозволяє виконувати. Як було показано, "збиранню" словозмінних парадигм перешкоджає недостатня систематизація мовних фактів у граматиках і неповна репрезентація їх у словниках. Лексикографічні традиції можна і треба переглядати з урахуванням розвитку мови і мовознавства, запитів користувачів.

¹Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. – М., 1977; ²Орфографічний словник української мови. – К., 2002; ³Орфоепічний словник / Укладач М.І.Погрібний. – К., 1984; ⁴Словник іншомовних слів. – К., 2000; ⁵Фаріон І. Правопис: форма чи сутність мови? // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 87.

Два підходи до побудови комп'ютерного тезауруса дієслів української мови

Сучасний стан розвитку української лексикографії характеризується зростанням інтересу як до теоретико-методологічних проблем, так і до практичного застосування набутих знань. Проте через відсутність багатьох типів україномовних словників досі повільно просувається створення комп'ютерних лексикографічних систем, а це програмує відставання у низці ділянок не лише наукового, а й суспільно-економічного та політичного життя. Ґрунтовно розробленого тезауруса української мови досі немає ні в електронному, ні в паперовому вигляді, а теоретичні положення його укладання недостатньо розроблені, тоді як у світовій мережі Інтернет наявні електронні версії ідеографічних словників різних мов.

З огляду на ці фактори основною метою нашої роботи стала розробка формалізованої процедури створення комп'ютерного тезауруса української мови. Під терміном **тезаурус** (синонімічна конструкція – "ідеографічний словник") у нашому дослідженні розуміємо загальнономовний словник неалфавітного типу, в якому експліцитно відображені системні семантичні відношення між одиницями.

З огляду на те, що кінцевим продуктом роботи має бути саме **комп'ютерний тезаурус** (реалізована за допомогою комп'ютера версія тезауруса), нам потрібно мати формалізовані методи його побудови. Оскільки лексема є "підпорядкованим елементом по відношенню до одиниць синтаксичного рівня і разом з тим сукупністю елементів рівня морфологічного"¹, було визначено **два основних підходи** до аналізу значення дієслівної лексики та подальшої побудови лексико-семантичного поля:

- 1) за допомогою **морфемно-словотвірного аналізу** лексем;
- 2) через **синтаксичний аналіз** тлумачення, поданого словником.

Оскільки поняття синонімії є одним з ключових для побудови тезауруса, джерелом дослідження стала комп'ютерна база, укладена колективом лінгвістів на чолі з Н.Дарчук на основі "Словника синонімів" (за загальною редакцією А.Бурячка)², "Словника антонімів" (за редакцією Л.Полюги)³, а також "Словника української мови" (за редакцією І.Білодіда)⁴. Апробація відбувалася на матеріалі дієслів лексико-семантичного поля говоріння. Для оптимізації процесу дослідження було використане програмне забезпечення, розроблене для операційної системи Windows із використанням мови програмування C++.

Результати морфемного аналізу дають нам можливість відшукати й об'єднати в одному семантичному полі не лише спільнокореневі дієслова, відстань яких до твірного дієслова може бути як мінімальною (в один словотвірний формант, формально поданий афіксом), так і більш віддаленою, а й спільнокореневі іменники, прикметники, прислівники тощо. Це лексеми, які знаходяться на різних словотвірних тактах, але належать до одного словотвірного гнізда, отже, мають у своєму значенні, основним носієм якого виступає корінь, спільні компоненти, на основі яких ці лексеми потрапляють і в одне лексико-семантичне поле:

говор-и-ти говор-інн-я
говор-иль-н-я
говір говір-ок
говір-к-а говір-к-ов-ий
говор-ун
говор-ух-а говор-уш-к-а;
говір-к-ий говір-к-о
говір-лив-ий
говор-юч-ий говор-юч-ість;
говор-и-ти-ся
в-говор-и-ти
в-говор-юва-ти тощо.

Урахування деривативних зв'язків, безумовно, є одним з цілком прийнятних напрямків вирішення проблеми пов'язання у тезаурусі лексем різної частини мовної належності й побудови відносно стрункої вертикалі співвідносних значень. Та цим лексико-семантичне поле ідеографічного словника не вичерпується, лише морфемно-словотвірний аналіз дієслів не може допомогти нам у пошуку інших семантично споріднених дієслівних лексем, які не мають формально тотожного вичленованому кореня.

Орієнтуючись на те, що "здебільшого здатність слова вступати в семантичні відношення з іншими словами означає його здатність вступати з ними і в синтаксичні відношення"⁵ і на той факт, що реальні семантичні відношення між словами відображаються тлумачними словниками⁶, ми вирішили опрацювати тлумачення дієслів, взяті зі згаданої вище комп'ютерної бази з метою розробити формалізоване подання словникових дефініцій й автоматизувати процес їхнього аналізу.

Під час роботи ми зіткнулися з цілою низкою проблем, основною з яких була відсутність чіткої стандартизованої структури дієслівних дефініцій, наведених вказаними словниками. Дієслова тлумачаться по-різному (тут і далі джерелом прикладів є "Словник української мови"⁴):

1. через гіпернім: **бурчати** – "говорити невиразно, нерозбірливо"; **ахати** – "вигукувати "ах";

2. через синонім чи синонімічну конструкцію: **говорити 4** – "свідчити про щось, указувати на що-небудь"; **мовчати** – "нічого не говорити";

3. через синонімічний фразеологізм, який здебільшого може бути:

а) фразеологічною єдністю, цілісне значення якої метафорично вмотивоване значенням її компонентів: **кричати 6** – "впадати в око";

б) фразеологічним сполученням, характерною ознакою якого є те, що один з компонентів виступає з вільним значенням, а другий – із фразеологічно зв'язаним: **говорити 3** – "вести бесіду", пор. **говорити 9** – "...вести розмову (бесіду, балачки)"⁷ тощо.

І це не кажучи вже про досить часті поєднання в одному тлумаченні кількох вказаних вище варіантів: **бурмотати** – "говорити невиразно, неясно; бурчати"; **мовити** – "висловлювати вголос свої думки; говорити, казати".

Слід зазначити, що інколи трапляються і більш "формалізовані" варіанти на зразок тлумачень до дієслів **крикнути** – "однокр. до кричати", **крикнути** – "підсил. до крикнути". У цих випадках дефініція дієслова фактично дублює

його словотвірне значення, дієслово ж у тлумаченні набуває статусу гіперніма. Але подібних дефініцій зустрічаємо небагато.

Окрім згаданого, усі типи тлумачень є проблемними, оскільки ні для багато-значних дієслів, через які визначається тлумачене дієслово, ні для лексем інших частин мови практично ніде не позначається номер значення, яке вживається в конкретному випадку. Це є свідченням відсутності чітко розробленої метамови словникових дефініцій. Таким чином те, що мало б бути мовою-інструментом опису значень, насправді виявляється тематично структурованою мовою-об'єктом.

Подібна ситуація призводить до появи ще однієї з поширених лексикографічних проблем, які відбиваються на тлумаченнях слів, – до виникнення замкненого кола, чи тавтології, внаслідок чого інформаційна і пояснювальна цінність таких тлумачень суттєво знижується. Фактично, вони тільки встановлюють відношення семантичної тотожності (інколи й не цілком правильної) пояснюваного слова і пояснення.

Однак за допомогою таких тлумачень семантично пов'язується низка слів у мові: ланцюжок тлумачень задає **набір відношень** між наведеними словами⁸, що й було використано у нашій роботі.

Аналіз дієслівних дефініцій показав, що існує залежність між синтаксичною структурою дефініцій і семантичним відношенням їхніх компонентів до тлумаченої лексеми. Наведемо декілька прикладів:

1) якщо тлумачення складається з дієслова (одного чи кількох, розділених комами, і відділених від іншої частини тлумачення крапкою з комою, тобто схема виглядає як $\{...\;V\}/\{...\;V_1, V_2\}/\{...\;V_1, V_2, V_3\}$, то практично завжди воно а) є повнозначним; б) знаходиться з тлумаченим словом у відношенні синонімії і буде відповідно позначене: **кричати 1** – "видавати крик; волати, галасувати, релетувати";

2) якщо до тлумачення входить дієслово і прислівник ($\{V+Adv\}/\{V+Adv_1+Adv_2\}$), то дієслово буде позначене як гіпернім, а прислівник/прислівники – як маркована ознака за способом дії: **бурчати** – "говорити невиразно, незрозуміло";

3) якщо схема тлумачення виглядає як $\{V_1+або+V_2+Adv\}/\{V_1+чи+V_2+Adv\}$, тобто це дієслова, поєднані між собою за допомогою розділового сполучника (або, чи), та прислівник, то дієслова будуть розглядатися як гіперніми різних лексико-семантичних груп, прислівник – як маркована ознака за способом дії: **басити** – "говорити або співати басом".

Зараз іде робота над тим, щоб на основі подібних синтаксичних трафаретів проробити автоматизований – з огляду на висвітлені вище особливості аналізованого матеріалу – аналіз тлумачень, що передбачає відслідковування дослідником результатів на кожному з основних етапів дії комп'ютерної програми.

Таким чином, два підходи до побудови тезауруса є **взаємодоповняльними**. При такому підході ідеографічний словник постає у вигляді моделі лексико-семантичної системи мови, де кожний структурний компонент описується як функцією зумовлена одиниця і характеризується з погляду особливостей його функціонування.

Розробка основних теоретико-методологічних засад створення тезауруса дієслів сприяє дослідженню таких аспектів мовознавства, як парадигматика й

синтагматика, теорія поля, синонімія, антонімія і полісемія у лексичній семантиці, взаємозв'язок синтаксичних і семантичних характеристик дієслова, формалізація мовних досліджень. Зокрема⁷ формалізація й комп'ютеризація лексикографічних та лексико-семантичних досліджень є одним із важливих завдань сучасної лексикографії⁹.

¹Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С. 15; ²Словник синонімів української мови : У 2 т. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К., 1999-2000. – Т. 1-2; ³Словник антонімів / За ред. Л.М.Полюги. – К., 1987; ⁴Словник української мови : У 11 т. – К., 1970-1980. – Т. 1-11; ⁵Кронгауз М.А. Семантика. – М., 2001. – С.187; ⁶Дубичинский В.В. Лексикографические заметки. Рекомендации создателям словарей. – Х., 1994. – С. 54-56; ⁷Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988. – С. 27; ⁸Кронгауз М.А. Зазнач. праця. – С. 82-83; ⁹Широков В.А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К., 1998. – С. 10-11.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКА. ФРАЗЕОЛОГІЯ

- Евгенія Карпіловська
Динаміка сучасної української мови
та завдання її лексикографічного моделювання 3
- Вікторія Вітренко
Термін "сленг" і традиції його трактування 6
- Аліна Пономаренко
Лінгвокультурна специфіка фразеологізмів із демінутивами та аугментативами..... 9
- Олена Дуденко
До питання про розмежування прислів'їв і приказок 12

СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

- Лілія Костич
Семантика подібності в діяхронії: якісні деривати..... 15
- Любов Осташ
Суфікси -ап, -ап-а у чеських особових іменах слов'янського походження 22
- Ніна Клименко
Частиномовна належність неологізмів-комполітів та юкстаполітів
у сучасній українській мові..... 26
- Микола Калько
Аспектуальність у світлі теорії поля..... 31
- Леся Звонська
Прийменниково-відмінкові конструкції на позначення часу в класичних мовах..... 37

СИНТАКСИС

- Арнольд Грищенко
Проблема підмета 43
- Анатолій Загнітко
Типологія синтаксичних зв'язків
у внутрішній структурі українського простого речення 48
- Микола Мірченко
Категорія підрядності..... 55

СТИЛІСТИКА

- Світлана Єрмоленко
Синтаксис у стилістиці і стилістика в синтаксисі..... 59
- Віра Берковець
Диференціація функціональних стилів української мови на просодичному рівні 62
- Олена Мороз
Політичний дискурс: функції слова в політичному спілкуванні
(на матеріалі чеської та української мов)..... 66
- Іван Ціхоцький
Мовний портрет у системі художнього мовлення Івана Франка 69
- Ірина Титаренко
Українські переклади оповідань Антоніса Самаракіса 71

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

- Світлана Богдан
Стереотипи мовної поведінки волинян і поліщуків: присягання 75

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

- Валентина Критська, Лариса Орлова, Тетяна Пуздірева
Комп'ютерна граматики української мови
(проблеми упорядкування словозмінних парадигм іменника) 81
- Олена Сірук
Два підходи до побудови комп'ютерного тезауруса дієслів української мови 83

Наукове видання

Українське мовознавство

Випуск 31

Редактор О.В.Грицаюк
Технічний редактор О.В.Чернецька

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.К.Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 07.12.04. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 352. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 5,11. Зам. № 24-2296.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01033, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 234 0105.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>